मन्थन

पुस्तक समीक्षा

वर्ष २
अङ्क ३
पुस-चैत (२०६५)
(January-April 2009)

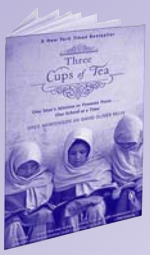

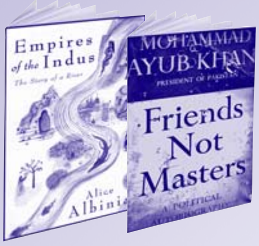

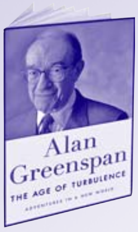

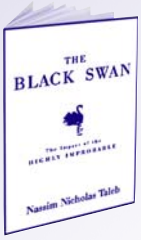

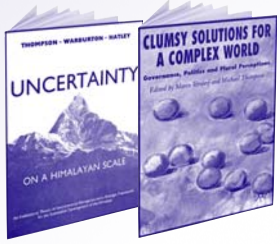

१ समीक्षक : नरेश कोइराला — *तीन कप चिया*
२ समीक्षक : अजय दीक्षित — *सिन्धु महात्म्य*
३ समीक्षक : अभिदित आचार्य — *इमानदार स्वीकारोक्ति*
४ समीक्षक : अभिनव बस्न्यात — *कालो हाँस*
५ समीक्षक : आर्जन दीक्षित — *जटिल विश्वमा विचरण गर्ने विधि*

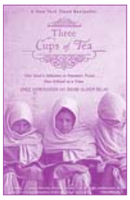

१

समीक्षक : नरेश कोइराला

Three Cups of Tea:
One Man's Mission to Promote Peace —
One School at a Time

By Greg Mortenson, David Oliver Relin
Penguin Group, USA, 2007

ISBN: 0143038257
PAGES: 349

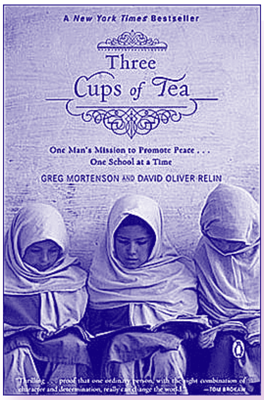

तीन कप चिया

तीन कप चिया उत्तरी पाकिस्तान र अफगानिस्तानका पुरुषशासित इस्लाम धर्म प्रभावित क्षेत्रमा अमेरिकाविरोधी प्रतिकूल परिस्थितिसँग जुधेर बालिकाहरूका लागि विद्यालय खोल्ने अमेरिकी नागरिक ग्रेग मोर्टेनसनले सुरु गरेको एउटा असाधारण अभियानको कथा हो ।

माउन्ट के-२ आरोहण गर्ने असफल प्रयासबाट सुरु भएको ग्रेगको कथा अमेरिकी राष्ट्रपति जर्ज डब्ल्यू बुसद्वारा 'आतङ्कवादविरुद्धको युद्ध' को नाममा प्रयोग गरिएका हिंसात्मक विधिको तीखो आलोचना गर्दै अन्त्य हुन्छ । बुस प्रशासनले आतङ्कवादसँगको युद्धलाई जसरी सञ्चालन गऱ्यो त्यसले इस्लामिक विश्वको केन्द्रमा रहेको उदारवादी समाजलाई आश्वस्त पार्न नसकेको तर्क पुस्तकले पेस गरेको छ । यद्यपि ग्रेगको विद्यालय बनाउने अभियानले आतङ्कवादविरोधी युद्ध फलदायी छ/छैन भन्ने प्रश्नको जवाफ दिने लक्ष्य राखेको थिएन । जनताको हृदयलाई जित्ने प्रभावशाली तरिका हो– शिक्षा नपाएकालाई शिक्षाको अवसर, हिंसा होइन किनकि शिक्षाले यावत् सीमाहरूलाई छिचोलेर सबैलाई एक-आपसमा जोड्दछ भने हिंसाले विनास गर्दछ । *थ्री कप्स अफ टी : वन म्यान्स मिसन टु प्रमोट पिस-वान स्कुल एट ए टाइम* नामक पुस्तकको उपशीर्षकले यही सार समेट्दछ ।

परिस्थितिवश सुदूर पाकिस्तानको कुनै गाउँमा आफूलाई पाएपछि आफ्नो आत्माभित्र लुकेर बसेको नैतिक शून्यता भर्न अचानक उजागर भएको चाहनाले ग्रेगलाई विद्यालय बनाउने अभियानका लागि प्रेरित गरेको थियो । प्रेरणाको स्रोत थियो– फारसी कवि रुमीद्वारा लिखित मानव-हृदयमा रहेको मैनबत्तीसम्बन्धी भावनात्मक कविता । करिब ७ सय वर्षअघि रुमीले लेखेका थिए– "तिम्रो हृदयमा भएको मैनबत्ती प्रज्वलित हुन तयार छ भने तिम्रो आत्माको शून्यता पनि भर, तिमी किन भर्दैनौ ?" अफ्रिकामा हुर्किंदा बालक ग्रेगको हृदयमा निर्धन र बेसहारालाई सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने भावना आमा इर्भिन र बुबा जेरेमीले रोपेका थिए ।

अमेरिकी राज्य मिनेसोटाको लुथरान क्रिश्चियन परिवारमा जन्मिएका ग्रेगको पालनपोषण तान्जानियाको किलेमान्जरो पर्वतको छायामा भएको थियो । ग्रेग जन्मनेबित्तिकै उनका बुबा मिशनरीका रूपमा त्यहाँ पुगेका थिए । ग्रेगको बाल्यकाल उनका माता-पिताको रेखदेखमा बित्यो । उनीहरू परोपकारी कार्यमा समर्पित थिए । जाति, धर्म, वर्ण र लिङ्गको सीमाले बाँधिएको थिएन । आफ्नो आर्थिक अवस्था खासै राम्रो नभए पनि ग्रेगका पिता ६ सय ४० शैय्याको शिक्षण अस्पताल निर्माणमा तथा आमा अन्तर्राष्ट्रिय विद्यालय बनाउन समर्पित भए । अस्पतालको उद्घाटनको अवसरमा ग्रेगले आफ्ना पिताका बारेमा भनेका थिए– "उहाँले मलाई, हामी सबैलाई, आफूमाथि विश्वास गरे जे पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने शिक्षा दिनुभयो ।" ग्रेग १४ वर्षको हुँदा उनको परिवार मिनेसोटा फर्कियो ।

तान्जानियामा केटाकेटी हुँदा ग्रेग आफू किलेमन्जरो पर्वतको टुप्पोमा पुगेको कल्पना गर्दथे । युवा ग्रेगका दुईवटा आकाङ्क्षा थिए– पर्वतारोहण र इपिलेप्सी रोगको निदान पत्ता लगाउनु । उनकी बहिनी क्रिष्टाको इपिलेप्सीले थलिएर २४ वर्षको उमेरमा निधन भएको थियो । बहिनीलाई ग्रेग साह्रै माया गर्दथे र तिनको पीडा आत्मसात् गरेका थिए ।

मन्थन
वर्ष २
अङ्क ३
पुस-चैत, २०६५
(Januray-April 2009)

बहुल विश्वको दरिलोपन

अमेरिकी राष्ट्रपति बाराक ओबामाको हनिमुन काल सकिएको छ। उनको प्रशासनको अगाडिको एउटा गन्तव्य हो, विश्व आर्थिक मन्दीलाई ठीक पार्नु। कस्तो बाटो वा प्रणाली प्रस्ताव र कार्यान्वयन होला ? प्रश्नको जवाफ खोज्न अमेरिकी आर्थिक इतिहासमा फर्कनु जरुरी हुन्छ। सजिलोका लागि सन् १९३० र त्यसको छ दशकपछिको सन् १९९० रोजौं। सन् १९३० को मन्दी शेयर बजारमा अनियन्त्रित स्पेकुलेसनका कारण भएको थियो। तत्पश्चात् नयाँ आर्थिक पद्धतिको सुरुवात भयो : राज्यकेन्द्रित आर्थिक प्रणालीअन्तर्गत अमेरिकी सङ्घीय सरकारले जलविद्युत् आयोजना एवं राजमार्गजस्ता पूर्वाधार निर्माणमा लगानी गऱ्यो। चन्द्रमामा मनुष्य अवतरण गराउने कार्य पनि त्यहाँको सङ्घीय सरकारकै पहलमा भएको हो। हाल सञ्चारका सुलभ प्रविधि त्यस बेला विकास हुँदै गरेको अन्तरिक्ष प्रविधि विकासको जगमा उठेका प्रतिफल पनि हुन्।

यो पद्धति सुरु भएको केही वर्षपछि नै दोस्रो विश्वयुद्ध सुरु भयो। फासिष्ट शक्तिको हारपछि अमेरिका र पूर्वसोभियत युनियनले अगुवाइ गरेका दुई ध्रुवमा बाँडियो, विश्व। भियतनाम युद्ध, सन् १९७३ को तेल सङ्कट एवं सन् १९७९ मा सुरु भएको अफगानिस्तानमा सोभियत सेनाको उपस्थिति दुई महाशक्तिबीचको विवादलाई चरममा पुऱ्याउने घटना थिए। यी दुवै धारमा नलागि स्वतन्त्र अस्तित्व कायम गर्न विकासोन्मुख र अविकसित राष्ट्रहरू सहभागी भएर असंलग्न आन्दोलन सुरु गरे। तर सन् १९९० पछिको भू-राजनीतिमा यो आन्दोलन बिस्तारै ओझेलमा पऱ्यो।

सन् १९९० आइपुग्दासम्म विश्वमानचित्रमा विभिन्न परिवर्तन सुरु हुन थाले। यस कालखण्डका महत्त्वपूर्ण घटना थिए, बर्लिन पर्खाल भत्कनु, पूर्वसोभियत युनियनको पतन, निकारागुवामा सान्डानिष्ठा सरकारको हार, व्यापारको कन्टेनराइजेसन र इन्टरनेटको सुलभता। यस घटनाक्रमलाई दोस्रो विश्वव्यापीकरणको सुरुवात मानिन्छ। पहिलो विश्वव्यापीकरण झन्डै ५ सय वर्षअघि सुरु भएको थियो।

सन् १९८० मा अमेरिकी राष्ट्रपति भएका रोनाल्ड रेगन सोभियत युनियनलाई 'राक्षसी साम्राज्य' भन्दथे। त्यस महाशक्तिको तत्कालीन पतनलाई पश्चिमी (अमेरिकी) मूल्यको जित हो भन्ने व्याख्या गर्न थालियो। यसै कालखण्डमा प्रतिपादित भयो वासिङ्टन सहमति। सहमतिले नयाँ दर्शन प्रतिपादित गऱ्यो– बजार शाश्वत हो, सरकारको उपस्थिति जरुरी छैन। पश्चिमी समाजमा यो दर्शन पूर्ण रूपमा लागू भएको थिएन तर विकासोन्मुख मुलुकमा भने मन्त्रस्वरूप लादिए, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र विश्व बैङ्कजस्ता ब्रेटन वुड सङ्गठनद्वारा प्रेषित सर्तका रूपमा। यो अन्धोपनले विकसित देशहरूमा त विचलन ल्यायो नै, केन्द्रमै (नवमार्क्सवादी व्याख्याले विश्वव्यवस्थालाई केन्द्र र पेरिफेरीमा बाँडेको छ।) पनि बजारको हैकमी ढर्रालाई नियमन गर्नु पश्चिमी सरकारले जरुरी ठानेका रहेनछन्। सन् २००८ को मन्दीले बजारवादको घमन्ड चकनाचूर पारेको छ।

गत वर्षको मन्दीले वर्तमान विश्वव्यवस्थाका थुप्रै विडम्बनाहरू उजागर गर्दछ र भविष्यका लागि पाठ पनि प्रस्तुत। के प्रस्ट भएको छ भने कुनै पनि किसिमको अतिवाद, चाहे त्यो सरकारको होस्, बजारको वा अभियानकारीकै, सफल हुन्नन्। अतिवाद त्याज्य हुन्छन्। सरकारी नियन्त्रणवादी बाटोलाई प्रश्रय दिँदा ७० वर्षे लामो सोभियत युनियनको प्रयोग असफल भयो। सन् १९९० मा सुरु भएको स्वतन्त्र बजारवादले त्यसका प्रवर्तक पश्चिमी मुलुक स्वयं गाँजिन पुगे। नेपाली बहुदलीय प्रजातान्त्रिक यात्रालाई दुर्घटना गराउने एउटा कारण नेपालमा लादिएको हैकमी बजारवाद थियो। त्यस्तै शुद्धता नै गन्तव्य मान्ने तालिवानी शासकले अफगानिस्तानमा सामाजिक तवाही गरे। यी कुनै एक हैकमी दृष्टिकोण हावी भएका दृष्टान्त हुन्, तीनवटै सन्दर्भ। कुनै पनि हैकमवादको विकल्प हो, सबै थरी व्यवस्था र सार्वजनिक व्यवहारमा बहुलताको आदर र प्रश्रय गर्ने नीति एवं राजनीति।

*मन्थन*को यस अङ्कमा समीक्षा गरिएका पुस्तकहरूले बहुल रङको मिठास प्रतिविम्ब गर्दछन्। *थ्री कप्स अफ टी* र *एम्पायर्स अफ द इन्डस*ले इस्लामी समाजको विविध परिदृश्य प्रस्तुत गर्दछन् जुन यसको प्रचलित एकोहोरो चित्रणसित मिल्दैन। पश्चिमी सञ्चारमाध्यमले पाकिस्तान र इस्लामी समाजबारे प्रस्तुत गरेका एकोहोरो व्याख्याबाट भिन्नै धार लिएर दुवै पुस्तकले त्यस सभ्यताको जीवन्त वास्तविकता प्रस्तुत गर्दछन्। *थ्री कप्स अफ टी*ले बालिका शिक्षाको महत्त्व दर्शाउँदछ भने *इम्पायर अफ इन्डस* त्यस क्षेत्रको सभ्यताबारे लेखिएको उत्कृष्ट गाथा हो।

आलन ग्रीनस्प्यानको पुस्तकले आधुनिक अमेरिकी अर्थव्यवस्थाको इतिहास प्रस्तुत गर्दछ। पुस्तकमा लेखक आफ्नै आर्थिक दर्शनबारे प्रश्न गर्दै ऐतिहासिक दायित्व निर्वाह गर्दछन्, गत वर्ष सुरु भएको अमेरिकी आर्थिक मन्दीको सन्दर्भमा। नसिम निकोलस तालेबको पुस्तकले घटनाक्रमबाट छक्क नपर्न काला हाँसको उपस्थिति सम्भावित मान्नु जरुरी भएको सम्झाएको छ। *अनसर्टेन्टी अन हिमालय स्केल*का दुई संस्करण र *क्लम्जी इन्स्टिच्युसन*ले कुनै पनि स्थितिमा द्विआङ्किक व्याख्या अपूरो हुने हुँदा बहुल बाटोले दिगो भविष्यको बाटो खोल्छ भन्ने वकालत गर्दछ।

बहिनीको मृत्युपछि विह्वल भएका ग्रेगले पाकिस्तानमा अवस्थित के-२ हिमालमा चढ्ने र त्यसको शिखरमा क्रिष्टाको नेक्लेस छाडेर उनको सम्झनाको सम्मान गर्ने अठोट गरे।

शिखरनिकट पुग्नै लाग्दा खराब मौसम र उचाइले उत्पन्न मनोभ्रंशले ग्रेगलाई आरोहण त्यागी आधार शिविरमा फर्कन बाध्य पाऱ्यो। फर्कने क्रममा बाटो बिराएर लखतरान भएका उनी बाल्तिस्तानको गाउँ कोर्फेमा पुगे। कोर्फेका हाजी (मुखिया) र गाउँका जनताले उनको हेरविचार गरे र बिस्तारै ग्रेग स्वस्थ भए। तङ्ग्रिने क्रममा एक दिन गाउँको विद्यालय हेर्ने इच्छा प्रकट गरे र उनलाई एउटा पठारतिर लगियो, जहाँ विद्यार्थीको एउटा सानो समूह पढ्दै, काठको पाटीमा साना छेस्काहरूलाई हिलोमा चोपेर लेखिरहेका थिए। शिक्षक हप्तामा तीन दिन मात्र उपस्थित हुने हुँदा विद्यार्थीहरू आफैं अध्ययन गरिरहेका थिए : विद्यार्थीहरू देखेर ग्रेगको हृदय द्रवीभूत भयो। ग्रेग भन्दछन्– "सबै चीज आफ्नो प्रतिकूल भएर पनि तिनको आँखामा ज्ञान प्राप्त गर्ने तीव्र चाहना झल्कन्थ्यो। मैले क्रिष्टालाई सम्झिएँ। र, मलाई थाहा भयो मैले केही गर्नैपर्छ।" उनले हाजीलाई कोर्फेमा एउटा स्कुल भवन बनाउने वचन दिए।

सानफ्रान्सिस्को फर्किएपछि ग्रेगले स्कुल बनाउन अर्थ सङ्कलन अभियान सुरु गरे तर सुरुवात त्यति सुखद भएन, तर डा. होएर्नी भन्ने एक जना

विद्यार्थीको एउटा सानो समूह पढ्दै, काठको पाटीमा साना छेस्काहरूलाई हिलोमा चोपेर लेखिरहेका थिए।

सहृदयी व्यक्तिको आगमनले परिस्थितिमा परिवर्तन ल्यायो। कोर्फेसम्म पुग्ने पुल र गाउँको पहिलो स्कुल भवन होएर्नीको योगदानले नै बनेका थिए। स्कुल भवन बन्दै गएपछि ग्रेगको समर्पणले प्रभावित भएर स्थानीय बासिन्दाले अन्ततः उनलाई आफ्नै परिवारका सदस्यसरह स्वीकार गरे।

निर्माणमा भइरहेको ढिलाइले अधीर भएका ग्रेगलाई हप्काउँदै एक दिन हाजीले उनलाई तेस्रो कप चिया दिएर भने– "यहाँ हामी काम सम्पन्न गर्न तीन कप चिया पिउँछौं। पहिलो चिया तिमी अपरिचित पाहुना भएकाले शिष्टतावश पिउँछौ : दोस्रो तिमी मित्र बनेपछि र तेस्रो चिया तिमी हाम्रो परिवारको सदस्य भएपछि पिउँछौ। र, यहाँ हामी आफ्नो परिवारका लागि जे गर्न पनि तयार छौं– मर्न पनि।" यस्तो विश्वास आर्जन गर्न सफल भएर नै ग्रेगले हिलोमा चोपिएका छेस्का बोकेका साना नानीहरू देख्दा आफूले भोगेको पीडा कम गर्ने र आफ्नो सपना साकार पार्ने हिम्मत जुटाउन सकेका थिए।

पहिलो स्कुल योजनाको सफलताले डा. होएर्नीबाट थप सहयोग जुटाउन सम्भव भयो। बिस्तारै ग्रेगको अभियान राष्ट्रिय चासोको विषय बन्दै गयो र जनसमर्थन पनि त्यसैअनुरूप वृद्धि हुँदै गयो। पाकिस्तान, अफगानिस्तान र आफ्नै मुलुक अमेरिकामा ग्रेगको अभियानको दृष्टान्त हलिउडको कुनै जासुसी चलचित्रभन्दा कम रोमाञ्चक थिएन। सेप्टेम्बर ११ पछि मुसलमानहरूलाई सहयोग गरेकोमा अमेरिकीहरूबाट उनले थुप्रै घृणाले भरिएका पत्रहरू प्राप्त गरेका थिए। पाकिस्तानमा पनि तल्लो तहमा मुल्लाहरूले घूस नदिएको झोकमा बालिकाहरूका लागि स्कुल खोलेको आरोप लगाई उनीमाथि दुई पटकसम्म फतवा जारी गरेका थिए, तर माथिल्लो तहका मुल्लाहरू र इरानका इमामको हस्तक्षेपले फतवाहरू खारेज गरिए। एक पटक अफगानिस्तानको सीमानजिकै ग्रेगको अपहरण भयो, लागूपदार्थको व्यापार गर्ने प्रतिस्पर्धी समूहबीचको गोली हानाहानमा परेर उनी झन्डै मरेका थिए।

यी सबै अप्रिय घटनाका बाबजुद पाकिस्तानी र अफगानी जनसाधारण, मुल्ला एवं सरकारी अधिकारीहरूको उनीप्रति अटुट समर्थन रह्यो । ग्रेगले बनाएका विद्यालयको बढ्दो सङ्ख्या र उनले गरेको कामको लोकप्रियतासँगै उनका तस्बिर स्थानीय ट्याक्सीहरूमा झुन्डिएको देखिन थाल्यो– त्यो पनि पाकिस्तानी क्रिकेट हिरो इमरान खानका पोस्टरहरूसँगै ! मूर्तिपूजन निषेध गरिएको धार्मिक समाजमा कसैले पनि अपेक्षा गर्न नसक्ने प्रतिष्ठा अमेरिकन नागरिक भएर पनि ग्रेगले इस्लाम धर्म मान्ने पाकिस्तानमा हासिल गरेका थिए ।

आफ्नो काम र समर्पणले ग्रेगले के प्रमाणित गरेका छन् भने केही दिग्भ्रमित एवं पूर्वाग्रहीहरूले जतिसुकै अवरोध खडा गरे पनि असल कामले अन्ततः मान्यता पाउँछ । शिक्षा मनुष्यलाई एक-अर्कासँग जोड्ने माध्यम हो । 'आतङ्कवादविरुद्ध युद्ध' को नाममा खन्याइएको अर्बौं डलर शिक्षा उत्थानका लागि खर्च गरिएको भए सायद आतङ्कवादीविरुद्ध सफलता पाउने सम्भावना बढी हुने थियो ।

तीन कप चिया ती पाठकहरूका लागि होइन, जो साहित्यिक उत्कृष्टताको खोजीमा छन् । यो पुस्तक त ग्रेगका अनुभवहरूको यथार्थ वर्णन हो, जसमा साहित्यिक आलङ्कारिकता पाइँदैन, तर हलिउडको रहस्य र रोमाञ्चले काउकुती लगाउनेहरूलाई ग्रेगको साहसिक यात्राले रोमाञ्चित पार्न पनि सक्दछ ।

यहाँ हामी हुने काम गर्न तीन कप चिया पिउँछौं । पहिलो चिया तिमी अपरिचित पाहुना भएकाले शिष्टतावश पिउँछौः दोस्रो तिमी मित्र बनेपछि र तेस्रो चिया तिमी हाम्रो परिवारको सदस्य भएपछि पिउँछौ । र, यहाँ हामी आफ्नो परिवारका लागि जे गर्न पनि तयार छौँ- मर्न पनि ।

वास्तवमा यो पुस्तक ती लाखौं पाठकहरूका लागि हो, जो आफूभन्दा कम भाग्यशाली मान्छेहरूका लागि केही गर्नुपर्ने नैतिक दायित्वप्रति सचेत छन्, तर राजनीतिक र सांस्कृतिक अवरोधको दृष्टान्त दिएर आफ्नो निष्क्रियताको औचित्य सिद्ध गरिरहन्छन् । ग्रेगको अनुभवले के देखाउँछ भने यस्ता धेरै अवरोधहरू यथार्थमा सरकार, कर्पोरेट संसार र कट्टरपन्थी धर्मग्रन्थहरूले गर्ने प्रचारको प्रभावले स्वनिर्मित भएका हुन्छन् । यदि ग्रेगले परम्परागत इस्लामिक समाजमा बालिकाहरूका लागि विद्यालय बनाउन असम्भव छ भन्ने ठानिरहेको भए उनको अभियानबाट फाइदा पाउने हजारौं विद्यार्थीहरू आज पनि निरक्षर नै रहने थिए ।

'आतङ्कवादविरुद्ध युद्ध' मा ग्रेगले देखाएको मूलतः मानवतावादी अहिंसात्मक बाटोलाई विश्वको कुनै पनि राजनीतिक शक्तिले सहानुभूति देखाउने सम्भावना निकै कम छ, किनकि गीता, बाइबल र कुरानजस्ता प्राचीन धर्मग्रन्थले मात्र होइन, उग्र दक्षिणपन्थी र उग्र वामपन्थी राजनीतिक धारमा यस्तो बाटो मान्य देखिँदैन । दुर्भाग्यवश, हिंसाको अभ्यास गर्नेहरू नै वास्तविक दुष्ट हुन् भन्ने मान्न कोही तयार देखिँदैन । हिंसा नै अन्त्यको माध्यम हो भन्ने विश्वास गर्ने थुप्रै छन् ।

sf0/fnf Eofgse/, Sofg8fdf :yfol a;faf; ub5g .
nareshl@shaw.ca

सिन्धु महात्म्य

२

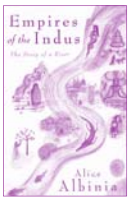

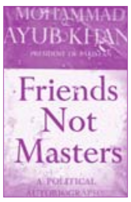

समीक्षक : अजय दीक्षित

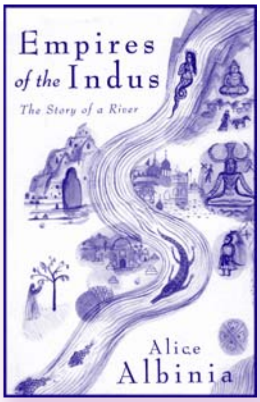

Empires of the Indus:
The Story of a River
By Alice Albinia
Hachette Livre, London, 2008
ISBN: 978-0-7195-6003-3
PAGES: 366

वर्तमान विश्व रङ्गमञ्चमा दक्षिण एसियाली मुलुक पाकिस्तानको एउटा एकोहोरो बिम्ब बनेको छ । पाकिस्तान भनेको सैन्य शासन, दुर्घटनाग्रस्त प्रजातन्त्र, भारतको विरोधी, आत्मघाती धमाका, आतङ्कवाद एवं अति धर्मवादी तालिवानको प्रभाव भोग्दै गरेको देश हो । यस बिम्बमा त्यस मुलुकको प्रतिनिधित्व गर्ने भूभाग, समाज र प्रकृतिको विविध रङले स्थान पाउने गर्दैन । अझ पाकिस्तान भएर बग्ने मानव-सभ्यताको धरोहर सिन्धु नदी र यसको महात्म्यबारे त चर्चा पनि हुँदैन, यद्यपि पूजाआजा गर्दा सिन्धु नदी समावेश भने छ– 'गङ्गे च यमुनेश्चैव गोदावरी सरस्वती, नर्मदे सिन्धु कावेरी जलेस्मिन् सन्नी धीम्कुरु ।' एलिस अलबिनियाको पुस्तक *द इम्पायर अफ द इन्डस द स्टोरी अफ अ रिभर* सिन्धु नदी अर्थात् इन्डसको गाथा हो । लेखिका पन्जाब, पाकिस्तान, अफगानिस्तान र तिब्बत समेट्ने भूभागको विगत, राजनीति, धर्म, जनता एवं विकास-यात्रालाई सिन्धु नदीको आँखाबाट उत्कृष्ट ढङ्गले नियाल्दछिन् ।

भिन्न-भिन्न नाम

बेलायतमा जन्मेकी लेखिका एलिस अलबिनियाले दुई वर्ष दिल्लीमा सञ्चारकर्मीका रूपमा काम गरिन् । तयारीका क्रममा उनले पाकिस्तान, अफगानिस्तान र तिब्बतमा गरेको सान्है साहसिलो यात्राको विवरण पुस्तकमा भेटिन्छ । महिला त्यो पनि पश्चिमी मूलकी महिला घुम्न ती भूभाग त्यति सहज मानिँदैन, तर उनले ती सबै

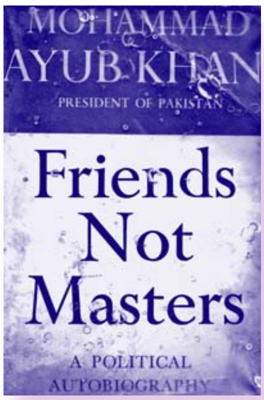

Friends Not Masters:
A Political Autobiography
By Mohammad Ayub Khan
Oxford University Press,
Pakistan 1967
PAGES: 275

क्षेत्र घुमिन् । अङ्ग्रेजी साहित्यकी विद्यार्थी अलबिनियाको संवेदनशीलता पुस्तकको हरेक पेजमा प्रतिविम्बित छ । तिब्बतमा सिन्धु नदीको शिर खोज्दा निर्माणाधीन बाँधले त्यसको तल्लो भेग सुक्खा पारेको देखेपछि आफ्ना श्रीमान्सित टेलिफोनमा कुरा गर्दा धुरुधुरु रोएको उनी उल्लेख गर्दछिन् । सिन्धु नदी तिब्बतस्थित कैलाश पर्वतको सेरोफेरोबाट सुरु हुन्छ । कैलाश पर्वत अरू तीनवटा नदीहरूको पनि शिर हो : सतलज, कर्णाली र ब्रह्मपुत्र । सतलज दक्षिण-पश्चिम कास्मिरबाट बगेर पञ्जाव हुँदै पाकिस्तानमा इन्डसमा मिल्दछ । दक्षिण-पूर्व बग्दै कर्णाली नदी नेपालबाट गङ्गा नदीमा पुग्दछ भने पूर्व बग्दै ब्रह्मपुत्र नदी बङ्गलादेशपछि बङ्गालको खाडीमा बग्दछ । पर्वतको सेरोफेरोबाट सुरु भएको सिन्धु उत्तरी भारत हुँदै पाकिस्तान पुग्दछ, त्यसपछि दक्षिण बग्दै कराँचीको छेउको डेल्टा हुँदै अरेबियन समुद्रमा मिल्दछ । बोन (बुद्ध धर्मभन्दा अगाडि पहाड इत्यादिलाई पूजा गर्ने पन्थ), बुद्ध, जैन र हिन्दू धर्ममा आस्था राख्नेहरू तीर्थाटनका लागि कैलाश पर्वत जान्छन् ।

पौराणिक संस्कृत भाषीहरूले यस नदीलाई सिन्धु भन्दथे । फारसीहरूले नाम परिवर्तन गरी सिन्धुलाई हिन्दू बनाइदिए । ग्रीकहरूले हिन्दूको 'ह' हटाई 'न्दू' राखेको हुँदा बिस्तारै 'इन्दू', 'इन्डिस' र 'इन्डस' भन्न थालियो । समुद्रदेखि उत्पत्तिसम्म नदीका विभिन्न नाम छन् । सिन्ध प्रान्तमा नदीलाई 'पुरली' अर्थात् 'मनलागी गर्ने' भनिन्छ । सिन्धीहरू नदीलाई 'समुद्र' पनि भन्दछन् । अफगानिस्तानछेउछाउको उत्तर-पश्चिम क्षेत्रमा सिन्धुलाई 'निलब' : नीलो नदी, 'शेरदर्या' : सिंह नदी र अब्बासिन : नदीहरूको पिता भनिन्छ । बाल्टीहरूले कुनै बेला नदीलाई 'गेमटुस' : ठूलो बाढी र 'सुह-फो' : लोग्नेमान्छे नदी भन्दथे । लद्दाख र तिब्बतमा यसलाई 'सेन्ग साङ्पो' अर्थात् सिंह नदी भनिन्छ । हिजोआजको सैन्यवाद हावी सिमानाले नदीलाई बाँडे पनि यसका विभिन्न नामले जोडिएको सम्बन्ध सीमावारिपारि बस्ने सबैका बीच अझै पनि जीवन्त छ । सिन्ध प्रान्तको मरुभूमिदेखि तिब्बतसम्म नदीलाई किसान र कविहरूले पुजारी वा राजनीतिज्ञभन्दा आदर गर्दै पूजनीय मान्दछन् । अलबिनिया भन्दछिन्– "इन्डस नदीबारे सोच्दा म संस्कृत पुजारी, ग्रीक सिपाही र सुफी सन्तका कविताबारे सोच्दछु ।" हिन्दू धर्मको मातृभूमि इन्डिया होइन, उसको छिमेकी मुस्लिम देश पाकिस्तान बन्न पुगेको छ । लेखिका टिप्पणी गर्दछिन्– हिन्दूहरू जति उफ्रे पनि ऋग्वेदको जननी वर्तमानको इस्लाम धर्म मान्ने देश पाकिस्तान हो ।

आज पनि धेरै थरी खास गरी भुक्तभोगीहरू प्रश्न गर्दछन्, किन सयौँ वर्ष एकसाथ मिलेर बसेका छिमेकीहरू एक-अर्काप्रति जाइलागे, हिंस्रक भए, किन महिला बलात्कृत भए, केटाकेटी आमाबाबुसित छुट्टिए, शिख र हिन्दूले मुसलमानलाई मारे र मुसलमानले शिख र हिन्दू ?

विभाजनको पीडा

एलिस अलबिनियाको यात्रा सिन्धुको डेल्टाछेउ रहेको कराँची सहरबाट सुरु हुन्छ । क्राइस्टभन्दा छ शताब्दीअघि नै फारसी बादशाहले यस नदीको नक्सा तयार गरेका थिए । सिन्धु नदी तरेरै ग्रीक राजा र अफगानी सुल्तानहरू भारत आए । डेल्टाबाट सिन्धु नदीमा बन्दुके जहाज (गनबोट) चलाउँदै बेलायतीहरूले त्यस भूभागलाई १ सय वर्षभन्दा बढी समय आफ्नो उपनिवेश बनाए र सन् १९४७ मा नदीलाई इन्डियाबाट काटिदिए ।

विभाजन हुँदा सिन्धु उपत्यका आफ्नो भागमा परेपछि त्यस मुलुकले आफूलाई 'इन्डिया' वा 'इन्दुस्तान' भन्नु तार्किक हुन्थ्यो, तर पाकिस्तानका प्रवर्तक एवं राष्ट्रपिता मोहम्मद अली जिन्नाले उपनिवेशी परिवेशसँग जोडिएको नाम स्वीकार गरेनन् र बदलामा नयाँ सिद्धान्त स्वीकार्ने चाहनाअनुरूप पाक-स्थान (पाकिस्तान) अर्थात् शुद्धताको भूमि नाम छाने, आफ्नो मुलुकको । उनले सोचेका थिए, नयाँ दिल्लीमा आफ्ना समकक्षीहरूले स्वतन्त्र मुलुकलाई पौराणिक संस्कृत वाङ्मयमा झैँ 'भारत' भन्नेछन्, तर त्यसो भनिएन । भारतले आफूलाई इन्डिया भन्यो र सबै विगत कुम्ल्यायो, सभ्यतालाई आफ्नो राष्ट्रियवादभित्र कोच्यो । अर्कातर्फ पाकिस्तान इन्डियन सभ्यताबाट काटेर मिल्क्याइएको टुक्राझैँ रहन पुग्यो, वर्तमान विश्वमा एकोहोरो दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरिने राष्ट्र भएर ।

दुई वर्षअघि पाकिस्तान घुम्दा आफ्ना मित्रहरूलाई यस पङ्क्तिकारको टिप्पणी थियो– तपाईंहरूको मुलुक यति विविध छ, रङ्गैरङ्गले भरिपूर्ण, हिमालय, पहाड, मैदान, मरुभूमि हुँदै समुद्र र संस्कृति पनि; तथापि किन यो एकोहोरो विम्ब मात्रै प्रस्तुत हुन्छ ? जवाफमा 'खोइ ?' मात्र पाएको थिएँ ।

अलबिनियाका अनुसार इन्डस क्षेत्रबाट ऋग्वेदीहरू पूर्वतर्फ लागेपछि आर्यवर्तको परिकल्पना भिन्नै हुन थाल्यो र पुरानो धारका मूल्य-मान्यता नयाँ क्षेत्रमा त्याज्य बन्न थाले । त्यताको हरियाली र विविधता संस्कृत नजान्ने म्लेच्छको स्थान बन्यो । बौद्ध धर्म इन्डस उपत्यका हुँदै दक्षिण एसियाबाट तिब्बत पुगेको हो । बिस्तारै बौद्ध धर्म पनि ओझेलमा पर्न थाल्यो र परिणामस्वरूप पूर्वी क्षेत्रका बासिन्दाहरूको स्मृतिबाट पश्चिमको यो सभ्यता जननी क्षेत्र हराउन । यो निरन्तरतामा सन् १९४७ को विभाजन त शरीर अङ्ग काटेर छुट्ट्याइएको भागका रूपमा उदय भयो नयाँ मुलुक पाकिस्तानको । पूर्व क्षेत्रपट्टिको आफ्नो संसर्ग बिर्सेर नयाँ मुलुकवासी शुद्ध इस्लामको खोजीमा पश्चिम अरबतर्फ पनि लागे । इन्डसबारे चासो राख्न पूर्वतिर आवश्यक नै भएन ।

फेब्रुअरी १९४७ मा लर्ड लुई माउन्टबेटनले आफू इन्डियाको गभर्नर जनरल एक सर्तमा बन्न स्वीकारेका थिए : एक वर्षपछि जून महिनामा भारतबाट बेलायत निस्कनेछ । त्यसै वर्ष मार्चमा उनी भारत आइपुगे र एक महिनापछि जूनमा सबैलाई छक्क पार्ने घोषणा गरे : भारतलाई १० हप्ताभित्र विभाजित गरिनेछ, बेलायतमा रहँदा आफूले स्वीकार गरेको एक वर्षभित्र होइन । धेरै वर्षपछि यो नयाँ समय-तालिकाबारे माउन्टबेटनले सम्झेका थिए– किन गरे थाहा छैन तर जापानले आत्मसमर्पण गरेको दोस्रो वर्ष थियो, त्यो समय । विभाजनको नक्सा कोर्ने जिम्मा सिरिल र्‍याडक्लिफले पाए । भारतबारे केही पनि ज्ञान नभएका यी कानुनवेत्ता निष्पक्ष हुने अनुमान राखियो, तर विभाजन सोचेअनुरूप सामान्य भएन । माउन्टबेटनले भारत स्वतन्त्र भयो भन्ने घोषणा गरेको केही समयपश्चात् नै मारकाट र नरसंहार सुरु भयो ।

विभाजन नरसंहारको वास्तविक सङ्ख्या कसैले पनि किटान गर्न सकेका छैनन् । आज पनि धेरै थरी खास गरी भुक्तभोगीहरू प्रश्न गर्दछन्, किन सयौँ वर्ष एकसाथ मिलेर बसेका छिमेकीहरू एक-अर्काप्रति जाइलागे, हिंस्रक भए, किन महिला बलात्कृत भए, केटाकेटी आमाबाबुबाट छुट्टिए, शिख र हिन्दूले मुसलमानलाई मारे र मुसलमानले शिख र हिन्दू ? कराँचीमा गभर्नर जनरलको अफिसमा बसेका जिन्नाले हरेक दिन पञ्जाबमा भएको कत्लेआमको खबर पाउँदथे । बाँचेका शरणार्थीको कथा वीभत्स हुन्थ्यो : डरलाग्दो द्वेष र विभाजनको पीडाले गाँजिएको । नयाँ स्वतन्त्र मुलुकको उद्घाटन धार्मिक हिंसाबाट सुरु हुन पुग्यो । लेखिका भन्दछिन्– सन् १९४७ मा स्वतन्त्र राष्ट्रका रूपमा उदय हुँदा पाकिस्तान विडम्बनायुक्त आधारमा उभियो ।

उत्तर भारतबाट कराँची आइपुगेपछि जिन्ना सरकारले के थाहा पायो भने सबै थरी पूर्वाधार, दरबारहरू र संस्थाहरू इन्डियाको भागमा पर्‍यो । उत्तर भारतबाट कराँचीमा हजारौँ परिवार ओइरिए भने कराँचीवासी हिन्दूहरू इन्डियातिर बिलाए । पाकिस्तान आएका शरणार्थीहरूलाई राख्ने कराँचीमा उपयुक्त स्थान थिएन । त्यसताका कराँची समुद्रछेउको सानो सहर थियो, खुला, ढुङ्गे वास्तुकला र ट्रामलाइन भएको । कराँचीमा सुनको बाटो भएको राष्ट्र भेटिन्छ भन्ने अपेक्षा

राख्नेहरू सबै त्यता आएपछि पक्क परे । गन्दगी र कहिले समाधान हुन नसक्ने समस्याको दलदलमा नयाँ राष्ट्रले आफ्नो यात्रा सुरु गऱ्यो ।

सन् १९४७ को कराँची ठूलो हुँदै हाल विश्वको ठूलोमध्ये एउटा सहर बन्न पुगेको छ, सिन्धुबाट पानी झिक्दै र आफ्नो ढल नदीमै मिल्काउँदै । उपल्लो भेगमा नदीको पानी अन्यत्र लैजाँदा समुद्रको नुनिलो पानी सिन्धुको भित्री खण्डसम्म आइपुगेको छ । मानवीय हस्तक्षेपले किनारामा भएका वनस्पति ऱ्हासोन्मुख छन् । अलबिनियाको यात्रामा कराँचीका ढल सफा गर्ने शूद्रहरू– 'हिन्दू र इसाई धर्मीहरू' को व्यथा पनि उल्लेख छ । कराँचीको ढलमा आफूलाई डुबाउने, समाजबाट पृथक राखिएका, शोषण गरिएका, आवश्यक तर घृणा गरिएका जमातका रूपमा बाँचेका छन्, ती ।

धर्म र सभ्यता

क्राइस्टभन्दा १ हजार २ सय वर्षपहिले सृजना सुरु भई ऋग्वेद धेरै वर्षमा तयार भएको हो । शब्दमा नउतारिएको यो ग्रन्थ श्रुतिका आधारमा निरन्तर बन्यो । अलबिनिया सोध्छिन्– ऋग्वेदमा के छ ? उनी आफैं उत्तर दिन्छिन्, कविता-नक्साजस्तै एउटा पक्ष प्रस्ट भेटिन्छ : भूगोल । ग्रन्थले सिन्धु र यसका प्रशाखाबारे बोल्दछ : पूर्वमा यमुना, पञ्जाब हुँदै पश्चिममा अफगानिस्तानसम्मको क्षेत्र । नदीका किनारामा बजाइने वा गाइने धुनमा सिन्धुको निम्नबमोजिम बोल प्रतिविम्बित छ–

"आफ्नो शक्तिका कारण सिन्धुले अरू नदीहरूलाई पछि पार्दछ– चम्किलो, उज्यालो धेरै स्पन्दनसहित मैदानी क्षेत्रमा आफ्नो जल बोक्दै - अजेय सिन्धु, छिटोमा छिटो एउटा सुन्दर घोडीजस्तै– हेर्न साह्रै आनन्दमय छ ।"

हिन्दू धर्ममा इन्द्र र वर्षाको सम्बन्ध उल्लेख भएजस्तै सिन्धु नदीसित पनि इन्द्रको सम्बन्ध भएको उल्लेख गर्दछिन्, लेखिका । उनी भन्दछिन्– ऋग्वेदमा पानी इन्द्रको पेयवस्तुका रूपमा उल्लेख छ । बाइबलले जस्तै यस ग्रन्थले पनि मह र दूध बग्ने भूमिबारे उल्लेख गर्दछ । संस्कृतका विद्वान्हरूका अनुसार ऋग्वेद पञ्जाब, अफगानिस्तान र उत्तर-पश्चिम पाकिस्तानी क्षेत्रको प्रतिविम्ब हो, सिन्ध प्रान्त वा दक्षिणी-मध्यभारतको होइन । यस ग्रन्थमा यमुना र गङ्गा नदीको कतैकतै मात्रै उल्लेख पाइन्छ तर क्राइस्टको उदयभन्दा १ हजार वर्षअघि नै बिलाएको सरस्वती नदीबारे भने धेरैपल्ट ।

क्राइस्टभन्दा १ हजार २ सय वर्षपहिले सृजना सुरु भई ऋग्वेदको धेरै वर्षमा तयार भयो ।

पुस्तकमा अलबिनिया त्यस क्षेत्रमा इस्लाम र हिन्दू धर्मबीच विभिन्न कालखण्डमा भएका सहजीवनका कथा हाल्दछिन् । पाकिस्तानको सिन्ध प्रान्त भएर बग्ने नदीको किनारामा सुफी सन्तका थुप्रै पीठहरू भेटिन्छन् । इस्लामी शरीरमा बग्ने अलौकिक धमनी हो, सुफीमत । सुफीहरूका अनुसार– मनुष्य जाति सबै एकै हुन् । सुफी पीठमा सबै थरी स्वीकार्य छन्, कोही पनि त्याज्य छैनन् । अठारौँ शताब्दीको प्रारम्भमा सिन्ध प्रान्तमा शाह इनायत नामक व्यक्तिले स्थानीय जमिनदारविरुद्ध विद्रोह गरे । सिन्ध प्रान्तभरि फैलिने डर भएपछि मुगल साम्राज्यले विद्रोह दबायो । सन् १७१८ जनवरी ७ मा शाह इनायत मारिए । त्यस प्रकरणमा २५ हजार फकीरहरू मारिएको मौखिक इतिहास सिन्धमा सुनिन्छ । सिन्ध क्षेत्रमा इनायत सुफी सन्तका रूपमा चिनिन्छन् ।

सुफी पथमा खास सन्तसित जोडिने धागोलाई सिलसिला भनिन्छ र शाह इनायतका दुई थरी सिलसिला छन् । पहिलो भन्दछ, उनी भारतको डेक्कन क्षेत्रतिर गुरुको खोजीमा गए । अर्को सिलसिलाले इनायतलाई सरमद नाम

गरेका फारसी–यहुदी व्यापारीसित जोड्दछ । सिन्धको थट्टा नामक स्थानमा सरमदले अभय चन्द नाम गरेका ठिटासित प्रेम गर्न थाले । दुई प्रेमी दिल्ली भ्रमणमा रहँदा तिनको प्रेमबारे कसैले चासो राखेनन्, तर सरमदको भगवान् छैन भन्ने दृष्टिकोण स्थानीय उलेमाहरूले मन पराएनन् । यद्यपि तत्कालीन मुगल बादशाह शाहजहानका छोरा राजकुमार दाराशिकोह सरमदको तर्कले आकर्षित भएका थिए । युवराज दाराशिकोह हिन्दू र इस्लाम धर्मको फ्युजन गराउनुपर्दछ भन्ने दृष्टि राख्दथे । आफ्नो चासो मेटाउन आफूले बुझ्ने भाषामा उपनिषद्लाई उल्था पनि गराएका थिए । सन् १६५९ मा आफ्नो दाजु काफिर भएको भन्दै औरङ्गजेवले सिन्धुमा भएको लडाइँमा आफ्नो दाजु दाराशिकोहको हत्या गरे । केही समयपछि धर्मविरोधीको आरोपमा सरमद पनि मारिए । औरङ्गजेवको शासनकालमा भारतका थुप्रै मठ-मन्दिर भत्काइएका थिए र यो विगतको प्रभाव भारतको राजनीतिमा आजसम्म जीवन्त रहेको छ । सिन्ध प्रान्तको सिन्धु नदीवरिपरि सन् ९०५ मा घुम्ने मन्सुर-अल हल्लाज नामक सन्तजस्तै स्वर्गवासी सरमदलाई भारतको मन्सुर भन्न थालियो । शाह इनायत सरमदका चेला हुन् भन्ने कथा सिन्धमा प्रचलित छ । धार्मिक अन्धवादको विरोधी सुफी सन्तका रूपमा इनायत मानिन्छन् ।

जिन्दापीर

इतिहास कोर्दै अलबिनिया लेख्दछिन्– सिन्धुक्षेत्रको उदरोलाल र सुक्कुर नाम गरेका स्थानमा आज पनि हिन्दू र मुसलमानहरू सिन्धु नदीको पूजाआजा गर्दछन् । पूजा गरिने एउटा स्थानको नाम हो, जिन्दापीर । अठारौँ शताब्दीको आखिरीसम्म जिन्दापीरमा हिन्दू र मुसलमानले मिलेर पूजा गर्ने गर्दथे । औपनिवेशिक कालखण्ड सुरु भएपछि दुवै थरीबीच विवाद हुन थाल्यो । सन् १८७४ को औपनिवेशी गजेटमा दुवै समुदायले गर्ने पूजाको उल्लेख छ, तर १९१९ आइपुग्दा हिन्दूहरू हिँडिसकेका हुन्छन्, गजेट चुप छ, केही उल्लेख गर्दैन । सुक्कुरका हिन्दूहरूले आफ्नो विगत बिर्से भन्दै तिनलाई परिवर्तन गर्ने उद्देश्य राखी सन् १८२३ मा वानखण्डी नाम गरेका नेपाली स्वामी सुक्कुर आइपुगे र स्थानीयवासीलाई सिन्धु नदी कति पवित्र छ भन्नेबारे बुझाउन थाले । नदीको बीचमा स्थित साधुबेला नामक टापुमा आफ्नो आधारस्थल बनाई कार्य गर्न थाले वानखण्डी । सन् १८८० को दशकमा त्यहाँ मजार नभएको हुँदा आदिकालदेखि मन्दिर थियो भन्ने तर्क राख्दै हिन्दूहरूले मुसलमानविरुद्ध नालिस हालेका थिए । उपनिवेशी अदालतले मुसलमानलाई प्राथमिकता दियो र हिन्दूहरूले पूजाआजाका लागि नयाँ मन्दिर बनाए । सन् २००८ अगस्टमा तटबन्ध फुटेर कोसीमा बाढी आएपछि रिसाएकी नदीलाई शान्त पार्न नेपालस्थित कुशाहका स्थानीय महिलाहरूले नदीको पूजा गरेका थिए । नदीलाई पूजा गर्ने प्रचलन पश्चिमी सभ्यतामा भेटिन्न ।

सिन्धुक्षेत्रको उदरोलाल र सुक्कुर नाम गरेका स्थानमा आज पनि हिन्दू र मुसलमानहरू सिन्धु नदीमा पूजाआजा गर्दछन् ।

जिन्दापीरको विवाद हिन्दू सुधारवादी आन्दोलनको बिरोध गर्ने प्रतिविम्ब पनि थियो– अलबिनिया भन्दछिन् । भारतमा चल्दै गरेको सुधारवादी आन्दोलनले हिन्दू धर्म नाश गऱ्यो भन्दै वानखण्डीले पुरातनी प्रथा नै कायम रहनुपर्दछ भन्ने प्रचार गरेका थिए । तथापि सन् १८८० मा उपनिवेशी अदालतले गरेको निर्णयले भने हिन्दू र मुसलमानबीच फाटो हाल्यो । झन्डै ८ सय वर्षसम्म मिलेर पूजाआजा गर्ने गरेका समुदाय आ-आफ्नो बाटो लाग्न थाले । अदालतको यो निर्णय स्थानीयवासीलाई विभाजित गरी शासन गर्ने रणनीति पनि थियो । यस्तै घटनाका कारण पनि पाकिस्तान भिन्नै राष्ट्र हुनुपर्दछ भने जग बस्यो । हजारौँ वर्ष अनवरत रहेको संस्कृतिमाथि क्षणिक अलगाववादी भावना हावी भयो । सिन्धुको यो अनुभव नेपालका लागि पनि उपयोगी छ, खास गरी मुलुकको नयाँ राजनीतिक ढाँचा तयार गर्न लागिएको वर्तमान परिस्थितिमा । साथै यस्तै गल्ती नेपालमा नदोहोरियोस् भन्ने कामना गर्न सकिन्छ र हजारौँ वर्षदेखि मिलेर बसेका बहुजातीय, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक समुदाय आपसी काटमारमा उत्रिए भन्ने आख्यान लेखिने बाटो नछानियोस् ।

सन् १०२१ मा घजनीका सुल्तान महमुदले पेशावरबाट पाकिस्तानको स्वात र बजौरमा आक्रमण गरे । स्वात र बजौर सिन्धु नदीका प्रशाखाका उपत्यका हुन् । त्यस कालखण्डमा त्यहाँका उपत्यकाहरूमा बौद्ध धर्म ओझेलमा पर्न थालेको २ सय वर्ष भइसकेको थियो । घजनी बौद्धमार्गीहरूको बासस्थान थियो र सन् ९९४ मा महमुदका पिता– सेबुक्टिजिन– मध्यअफगानिस्तानमा बामियानका गभर्नर थिए । मध्यभारतमा ब्राह्मण पुनर्उत्थान सुरु भएका कारण त्यताबाट सहयोग आउन बन्द भएको हुँदा बौद्ध गुम्बाहरू स्रोतविहीन बन्न पुगे । सातौँ शताब्दीमा आएको भयङ्कर बाढीका कारण पनि थुप्रै गुम्बाहरू नासिएका थिए ।

तथापि त्यस क्षेत्रमा बुद्धका मूर्तिहरू संरक्षित थिए, नासिएका थिएनन् । कालान्तरमा विश्व भू-राजनीतिको उतारचढावका कारण सन् १९७० को दशकमा सोभियत सेनाले अफगानिस्तानमा अड्डा जमाएपछि स्थितिमा नाटकीय परिवर्तन भयो । अमेरिकी सहयोगमा स्थानीय मुजाहद्दिनहरूले रूसी सेनालाई हटाए, तर अफगानिस्तान भने तालिवानी अतिवादीको शासनमा रह्यो र तिनले सन् २००१ मा बामियान बुद्धलाई बम प्रयोग गरी ध्वस्त पारे । झन्डै ६ वर्षपछि पाकिस्तानको स्वात उपत्यकामा रहेको सातौँ शताब्दीको मैत्रेय बुद्धको मूर्ति पनि अतिवादीहरूको आक्रमणमा पऱ्यो : बारुदद्वारा आक्रमण गर्दै, बुद्धको कुम र अनुहारमा प्वाल पारे, आततायीहरूले । पैगम्बर मोहम्मदको कालदेखि मूर्ति सुरक्षित रहेको थियो । औपनिवेशी कालखण्डमा दक्षिण एसियाले आधुनिकताको यात्रा सुरु गरेपछि सिन्धुको ऋग्वेदी सभ्यता ओरालो लाग्न थाल्यो र यो क्रम बीसौँ शताब्दीमा झन् घनीभूत हुँदैछ । यसको पछिल्लो घटना हो पाकिस्तानको स्वात उपत्यकामा हाल हुँदै गरेको युद्ध । तालिवानी समर्थक र पाकिस्तानी सेनाको मुठभेडमा त्यस क्षेत्रबाट लाखौँको सङ्ख्यामा बासिन्दाहरू विस्थापित हुँदैछन् । पाकिस्तानभित्र हुँदै गरेको यो विस्थापन सन् १९४७ को विभाजन भएपछिको ठूलो हो ।

सिन्धु नदीको सेरोफेरोमा बुद्ध धर्म, इस्लाम र हिन्दू धर्मका विगत मात्र होइन, शिख धर्मका प्रवर्तक गुरु नानक पनि उदाए । गुरु नानक सन् १९६९ मा हाल पाकिस्तानको नान्काना साहिबको तलवन्डी गाउँमा जन्मेका थिए । ३० वर्षको उमेरमा सन् १४९९ को एक बिहान नदीमा स्नान गर्दा उनी अन्तर्ध्यान भए र चार दिनपछि फेरि उत्पन्न भए । कहाँ गए, उनले बताएनन् तर विश्वास गर्नेहरू भन्दछन्–"नानक स्वर्गमा भगवान्सित संवाद गर्न गएका थिए ।" त्यसपछि उनी हिन्दू र मुसलमान फरक होइनन् भन्दै परलौकिक समन्वयका लागि समर्पित भए । पाँच नदी बग्ने भूभाग पञ्जावमा उदय भएको आस्था शिखपथको केन्द्रमा पानी रहनु अनौठो होइन । शिख आस्थाको केन्द्रविन्दु स्वर्ण मन्दिर पञ्जावको अमृतसर सहरमा सफा पानीको तलाउमा अवस्थित छ ।

आधुनिक पानी प्रविधिको आगमन

अलबिनियाले प्रस्तुत गरेको विवरण फास्ट फर्वाड गरी सन् १९६२ मा पुग्दा सिन्धु नदीको विभाजन गर्न भारत र पाकिस्तानले सन्धि गरेको सन्दर्भ पाइन्छ । सो सन्धिमा सन् १९६२, सेप्टेम्बर १९ तारिखका दिन भारतका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू, विश्व बैङ्का उपनिर्देशक र पाकिस्तानका राष्ट्रपति मोहम्मद अयुब खानले हस्ताक्षर गरेका थिए । आफ्नो आत्मवृत्तान्त *फ्रेन्ड्स नट मास्टर्स ए पोलिटिकल अटोबायोग्राफी*मा सन्धिबारे खानले विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । सन्धि भएको कालखण्डमा उपनिवेशी इन्जिनियर द्वारा निर्मित सिन्धु सिँचाइ प्रणालीले ३ करोड एकड जमिन सिँचाइ गर्दै त्यस

भूभागमा बस्ने ४ करोड जनसङ्ख्या धान्दथ्यो । सिँचाइप्रणाली निर्माणपश्चात् सिन्ध र पञ्जाब प्रान्तका बीच पानी बाँडफाँडको विषयमा विवाद सुरु भइसकेको थियो । भारत-पाकिस्तान विभाजनपछि सिँचाइप्रणाली पनि विभाजित भयो ।

अयुब लेख्दछन्– "यसरी पाकिस्तान तल्लो भेग बन्यो र भारत उपल्लो । दुईवटा सिँचाइप्रणालीका हेडवर्क्स भारतमा परे । पानीको बाँडफाँड भारत र पाकिस्तान बीचको अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दा बन्यो । भारतीयहरू हाम्रो प्रणालीमा पानी रोक्न लागे । पानी रोकेको भए युद्धै हुने थियो भारत र पाकिस्तानबीच ।" अयुबका अनुसार– "भारतले पानी अन्यत्र लाने संरचना बनाइसकेको थियो र पाकिस्तानभन्दा तीन गुणा ठूलो भारतीय सेनासित लड्नु सहज कार्य हुने थिएन । भारतसित संवाद नभए युद्ध अवश्यम्भावी थियो, जुन हाम्रो हितमा थिएन । उत्कृष्ट नभई दोस्रो स्तरको भए पनि सहमतिमा पुग्नु जरुरी थियो, अन्यथा हामी सबै थोक हार्ने थियौं ।" सन् १९५५ र १९५६ तिर पाकिस्तानी सञ्चारमाध्यममा इन्डस पानीबारे थुप्रै लेखहरू छापिएका थिए, त्यस बेला अयुब पाकिस्तानी सेनाका कमान्डर इन चिफ थिए । विश्व बैङ्कसितको छलफल सन् १९५८ तिर सुरु भएको अयुब उल्लेख गर्दछन् । पछाडि के-कस्ता चलखेल भए भन्ने विवरण अलबिनियाको पुस्तकमा भेटिन्छ ।

विश्व बैङ्कका तत्कालीन अध्यक्ष युजिन ब्ल्याकसित लेनदेन सुरु गर्नुअघि आफ्ना प्राविधिकहरूसित आफूले गरेको छलफल अयुबको आत्मवृत्तान्तमा उल्लेख छ । भारतले पानी अन्यत्र लगेमा पाकिस्तान जोखिममा पर्ने बुझाइ अघि सार्दै अयुब लेख्दछन्– "हाम्रा प्राविधिकहरूले समस्याको गम्भीरता बुझेको मलाई लागेन । तिनीहरू नीति यस्तो हुनपर्दछ पनि भन्दै थिए र आफूलाई लेनदेन गर्दा फर्किन नसक्ने स्थानमा राख्दै थिए ।" लाहोरको सरकारी भवनमा आफूले तीमध्ये ३०-४० जना इन्जिनियरहरूलाई सम्बोधन गरेको अयुब उल्लेख गर्दछन् । अयुब लेख्दछन्– "जवाफदेही तपाईंहरू होइन, त्यस कारण म तपाईंलाई स्पष्ट भन्दछु, नीति-निर्माणको जिम्मा मेरो हो । प्राविधिक विषयमा शङ्का लागेमा म तपाईंहरूसँग सोधपुछ गर्नेछु, तर तपाईंमध्ये एक जनाले पनि नीतिमा हस्तक्षेप गर्नुभयो भने म व्यक्तिगत तबरले व्यवहार गर्नेछु । यो समस्याको उचित ढङ्गले समाधान गरिएन भने हाम्रो मुलुकको अन्त्य हुनेछ । म आफ्नो हरेक शब्दमा अडिग छु । त्यस कारण यस विषयमा तपाईंहरू गल्ती नगर्नुहोला ।" पुस्तकमा अयुबका अनुसार– "उनीहरू सबैले मेरो आशय बुझे ।" आख्यानले धम्की दिएको भाखा प्रस्तुत गर्दछ । तत्पश्चात् कसैले विरोध गरेनन्, सन्धिको काम अघि बढ्यो । तत्कालीन राष्ट्रपति अयुब खानको कसैले विरोध गर्ने सम्भावना थिएन ।

त्यस बिहान आफ्नो भूभागबाट पाकिस्तान गएको नहरको पानी भारतले रोकिदियो । आफ्नो उच्च शक्ति र वार्गेनिङ पावरको आधारमा भारतले यस्तो व्यवहार देखायो ।

नदी विभाजन सन्धिले रवि, व्यास र सतलज नदीको पानी भारतको भाग लगायो भने इन्डस, झेलम र चेनाव पाकिस्तानको । विश्व बैङ्कको ऋण सहयोगमा ८ सय ७० करोड डलरको लागतमा उपल्लो इन्डस र झेलम नदीमा दुईवटा उच्च बाँध निर्माण गरिने भए, साथै पाँचवटा ब्यारेज र आठवटा झन्डै ४ सय माइल लम्बाइ भएको लिङ्क नहर पनि । ८ सय मेगावाट बिजुली र २५ लाख एकडमा जलजमाव हटाउन ट्युबवेलहरू पनि जडान गरिने भयो । कार्यक्रम अघि लान विश्व बैङ्कले इन्डस विकास कोषको स्थापनापश्चात् पाकिस्तानमा लगानी गऱ्यो । अयुब लेख्दछन्– सन्धिका अनुसार इन्डसको समग्र पानीको ८० प्रतिशत पाकिस्तानको भाग र २० प्रतिशत भारतको भाग लाग्यो । पाकिस्तानबाट बङ्गलादेश नछुट्टिइसकेको त्यस कालखण्डको सन् १९७० सम्म ती योजनाहरू सम्पन्न हुने अयुबको भनाइ सन् १९६७ मा छापिएको सो पुस्तक उल्लेख गर्दछ । अयुबको लेखमा पाकिस्तानका हकहित उल्लेख भए पनि एउटा तानाशाहले गर्ने व्यवहार स्पष्ट हुन्छ । अयुब खानले लेखेझैँ सन्धिको सन्दर्भ त्यति सोझो र सामान्य भने थिएन । विभिन्न अपेक्षा, चासो र चलखेल हावी भएका थिए भन्ने प्रसङ्ग अलबिनियाको पुस्तक स्पष्ट गर्दछ ।

प्रसङ्गको सैद्धान्तिक आधार उपनिवेश कालमा सुरु भएको थियो । इस्ट इन्डिया कम्पनीका तर्फबाट मुगल कोर्टमा पहिलो राजदूतका रूपमा सर थमस रो आएका थिए र सन् १६१५ मा उनले सिन्धु नदी प्रयोग गर्ने व्यापारिक सम्भावनाबारे लेखोट तयार गरे । अन्ततोगत्वा सिँचाइ विकास इस्ट इन्डिया कम्पनीका लागि निकै लाभदायी बन्न पुग्यो । सन् १८४९ मा इस्ट इन्डिया कम्पनीले पञ्जाब जितेर कब्जा जमाएपछि बेलायतीहरूले सिँचाइप्रणाली निर्माण गर्न सुरु गरे । केही दशकपछि सन् १८७८ को अनिकालले थप सिँचाइप्रणाली निर्माण गर्ने बाटो खोल्यो । बीसौँ शताब्दी सुरु भएपछि सन् १९०१ सम्ममा पञ्जाबका सबै नदीहरूमा नहर निर्माण भइसकेका थिए ।

सिन्ध प्रान्तको पहिलो ब्यारेज सन् १९३२ मा तयार भयो, सुक्कुरमा । सिन्धु नदीमा नयाँ बाँध र ब्यारेजहरू निर्माण गर्ने निर्णय सन् १९४८ मा पाकिस्तानमा जबर्जस्ती लादियो, स्वतन्त्रताको आठ महिनापछि, विभाजन विवाद सुल्टचाउने आर्बिट्रेसन ट्राइब्युनल बन्द भएको भोलिपल्ट । यो सन्दर्भ अयुब खानले आफ्नो आत्मवृत्तान्तमा उल्लेख गरेको माथि उल्लेख भइसक्यो । त्यस बिहान आफ्नो भूभागबाट पाकिस्तान गएको नहरको पानी भारतले रोकिदियो । रोप्ने मौसमअगाडि भएको यस घटनाको असर व्यापक हुन्थ्यो । आफ्नो उच्च शक्ति र बार्गेनिङ पावरका आधारमा भारतले पानी रोक्ने व्यवहार देखायो ।

विवादबारे विश्व बैङ्कले चासो लिन थाल्यो । सन् १९५१ मा अमेरिकी आणविक कमिसनका पूर्वअध्यक्ष डेभिड लिलेन्थालले पाकिस्तान र भारतको भ्रमण गरेका थिए । अमेरिका फर्केपछि उनले आफ्नो भ्रमणबारे एउटा लेख लेख्दै भारत र पाकिस्तानबीचको विवाद ती स्वतन्त्र मुलुकले भोग्ने ठूलो चुनौती हो भन्ने तर्क गरे । विवादलाई उनले कास्मिरसँग जोडे र सिन्धु नदीबाट समुद्रमा बगेर जाने सबै पानी उपल्लो भेगमा सङ्कलन गरी वितरण एवं प्रयोग गर्नुपर्दछ भन्ने तर्क पनि । तर्कको भौतिक प्रारूप थियो सिन्धु नदीभरि बाँधहरू निर्माण । सन् १९५१ अगस्ट २० मा त्यो लेख संलग्न गरेर विश्व बैङ्कका अध्यक्ष युजिन ब्ल्याकले भारत र पाकिस्तानका प्रधानमन्त्रीहरूलाई चिठी लेख्दै लिलेन्थालले प्रस्ताव गरेबमोजिम सिन्धुक्षेत्रमा पूर्वाधार निर्माण गर्न आफ्नो अफिसले सहयोग गर्ने प्रस्ताव गरेका थिए । सन् १९५१ नोभेम्बर १ को बेलायती विदेश विभागको विश्वसनीय टिप्पणी उद्धृत गर्दै लेखिका अलबिनिया लिलेन्थालले गरेको प्रस्तावको भित्री आशय व्याख्या गर्दछिन् । टिप्पणीका अनुसार– लिलेन्थाल हालसालै लाजार्ड नाम गरेको वित्तीय सेवा र जेथा व्यवस्थापन गर्ने कम्पनीमा सहभागी भएका थिए ।" उनको चासो थियो– "प्रशस्त रकमको आम्दानी । बेलायतीहरूले सबै चिठीपत्र पढेका त थिए, तर मुनाफाखोरी प्रसङ्गका बाबजुद सिन्धु बेसिन विभाजन गर्ने अर्थात् भारत र पाकिस्तानबीच, अलबिनियाको शब्दमा, 'तटीय फलामे पर्खाल' उठाउने निर्णय स्वीकृत भयो ।"

नदी विभाजन र पानीको तत्कालीन बाँडफाँड भए पनि अन्यत्रझैँ पाकिस्तानमा पनि समग्र नदीप्रणाली ऱ्हासोन्मुख छन् । यद्यपि सिन्धु नदी प्रणालीको यो सन्धि सफलमध्ये एकमा गनिन्छ । तल्लो सिन्ध प्रान्तमा ऱ्हासोन्मुख नदीको तस्बिर प्रस्तुत गर्दछिन्, अलबिनिया । नदीमा पानी छैन, बालुवैबालुवा छ, कोत्री ब्यारेजको तलपट्टि नदी ढल बनेको र ढलका कारण मरिसकेका नदीका माछा र जीवप्रणाली । मुगल कोर्टमा कम्पनीका पहिला राजदूत बनेर

आएका सर थमस रोले देखेको नदी हिजोआज सुक्खा छ र स्थानीय किसानहरू आन्दोलित छन्, पानीका लागि । सिन्ध प्रान्तमा चल्दै गरेको आन्दोलनमा गाइने बिरोध कविता अलबिनिया प्रस्तुत गर्दछिन्–

मुसरफ तिमी ठूला ठग हौ
तिमीलाई हजारौँपल्ट धिक्कार
पाकिस्तानलाई अमेरिकासामु झुकायौ
र, तिमी हाम्रो नदी बलात्कार गर्न खोज्दै छौ ।

तर माथिल्लो भेगका पञ्जाबीहरू डेल्टाक्षेत्रमा पानी आवश्यक छ/छैन भन्नेबारे खासै वास्ता गर्दैनन् । मुलुकको शासन नियन्त्रण केन्द्रीकृत सिँचाइप्रणाली अख्तियार गर्ने नीतिमा आधारित छ । यो अवधारणाको जग सयौँ वर्षअघि बेलायती साम्राज्यका इन्जिनियरहरूले हालेका थिए ।

अन्त्यमा,

पुस्तकको अन्त्यमा अलबिनिया लेख्दछिन्– अथर्ववेदले सिन्धुलाई 'सारन्स' अर्थात् 'अनवरत बग्ने' नदी भन्ने व्याख्या गर्दछ । करोडौँ वर्ष सिन्धु नदीले सभ्यताहरू, जीवहरू, भाषाहरू र धर्महरू सिर्जना गर्‍यो तर नदी बिस्तारै मर्दै छ । पींध सुक्खा र धूलो मात्रै बाँकी भएपछि यस पौराणिक नदीको नाम थोत्रो बन्नेछ, तब सङ्गीत र गाना पश्चात्ताप र दुःखेसोका अभिव्यक्ति हुनेछन्– मनुष्य जातिको विवेकहीनताले नदी पूर्ण रूपमा नष्ट भयो ।

वित्तीय फाइदा लिन साम्राज्यवाद र अनियन्त्रित पुँजीवाद हावी भएको कालखण्डमा सुरु भएको असंवेदनशील छेडखानीले कसरी नदी प्रभावित भयो भन्ने तस्बिर पनि हो, अलबिनियाको पुस्तक । पानीबारे चासो राख्ने सबै थरीले पुस्तक एकपल्ट पढ्नै पर्दछ, यद्यपि नदी खपतका लागि मात्रै हो भन्ने दृष्टिकोण राख्नेहरूका लागि भने रुचिकर नलाग्न सक्दछ । नदीको जीवन अवधिसामु मानव-जीवनकाल केही होइन । यो वास्तविकताको सामु नतमस्तक भए पुस्तक सन्तुष्टि दिन सक्षम हुनेछ । अलबिनियाको प्रयास अत्यन्त सऱ्हानीय र पठनीय छ ।

hn;|ftsf c||otf cho b|llft Pltxfl;s cfVofg k9g ?rfpb5g.

adbaluwatar@wlink.com.np

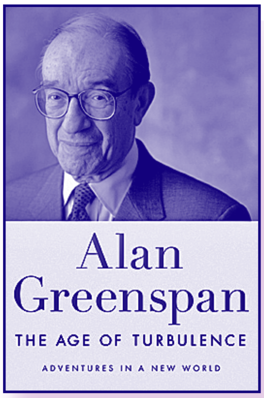

३

समीक्षक : अभिदित आचार्य

The Age of Turbulence: Adventures in a New World
By: *Alan Greenspan*
The Penguin Press, USA, 2007
ISBN 9781594201318
Pages: 544

इमानदार स्वीकारोक्ति

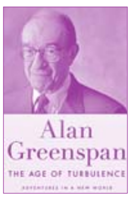

अलान ग्रीनस्प्यान सन् १९८७ देखि २००५ सम्म अमेरिकी केन्द्रीय रिजर्भ बोर्डका अध्यक्ष रहे । अमेरिकी बैङ्किङ एवं वाणिज्य क्षेत्रमा आएको त्सुनामीबारे सन् २००८ को अक्टोबरमा अमेरिकी काङ्ग्रेसको ओभरसाइट समितिले उनलाई सार्वजनिक सुनुवाइका लागि बोलायो । यो समीक्षक टेलिभिजन हेरिरहेका थियो । सुनुवाइअघि ग्रीनस्प्यान कमजोर र जीर्ण देखिए । उनी नेपाली राजनीतिका कुनै बेलाका सशक्त हस्ती तर आफ्नो राजनीतिक जीवनको पछिल्ला कालखण्डका कमजोर गिरिजाप्रसाद कोइराला बोलिरहेका हुन् भन्ने अनुभूति भयो ।

समितिका सभापति क्यालिफोर्निया राज्यका हेनरी बाक्सम्यानले ग्रीनस्प्यानलाई आर्थिक सङ्कटबारे आफ्नो धारणा राख्ने अनुरोध गर्दै प्रश्न गर्न थाले । ग्रीनस्प्यानको व्याख्या बृहत् अर्थशास्त्रका सिद्धान्तभन्दा एक इन्च फरक थिएन । बाक्सम्यानले प्रश्न गरे–

तपाईंको सैद्धान्तिक विश्वासले तपाईंलाई मैले नगरेको भए पनि हुन्थ्यो भन्ने निर्णय गर्न बाध्य पार्‍यो ? ग्रीनस्प्यानले जवाफ दिए– "हो, मैले निर्णय त्रुटिपूर्ण पाएको छु । निर्णय कति महत्त्वपूर्ण हो वा स्थायी हुन्छ मलाई थाहा छैन, तर म निकै दुःखी भएको छु ।" ग्रीनस्प्यानको भनाइ छक्क पार्ने खालको थियो । बाक्सम्यानले विश्वासै गर्न सकेनन् । उनले थपे– तपाईंलाई आफ्नो दृष्टिकोण वा सैद्धान्तिक अडान ठीक नभएको थाहा भएको हो ? के यसले काम गरिरहेको छैन ?

ग्रीनस्प्यानले जवाफ दिए– हो, छैन ।

विश्वासै गर्न नसक्ने स्पष्टोक्ति थियो यो । अमेरिकी अर्थव्यवस्थामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका अवकाशप्राप्त ८० वर्षे ग्रीनस्प्यानले कसरी अर्थशास्त्रबारे केही पनि नजान्ने राजनीतिकर्मीका सामु आफ्नो आधा शतकभन्दा लामो दर्शन गलत भयो भन्ने जवाफ दिन सकेका ! जान्ने अभिरुचि जागेपछि महँगो भए पनि मैले उनको *द एज अफ टर्बुलेन्स : एडभेन्चरस् इन ए न्यू वर्ल्ड* नामक पुस्तक किनेँ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकालाई सन् १९३० को आर्थिक मन्दीबाट उतार्ने किन्सियन सिद्धान्त त्यस मुलुकमा सन् १९७० को दशकको पछिल्लो वर्षसम्म प्रचलित रह्यो ।

पुस्तकमा ग्रीनस्प्यान वर्तमान विश्वबारे चिन्तित व्यक्तिका रूपमा भेटिन्छन् । आफ्ना सबै क्रियाकलाप उनी ठीक ठान्दछन् । तर उनको यो विश्वास आत्मचाहना वा वालस्ट्रिटबाहिर कार्यरत अरू सबैलाई बेवास्ता गर्ने व्यवहारका रूपमा प्रस्तुत छैन ।

अमेरिकी अर्थनीतिको इतिहास

सुनवाइमा ग्रीनस्प्यानले आफ्नो आर्थिक दर्शन किन बेठीक भने भन्ने प्रश्नको जवाफ खोज्न अमेरिकी अर्थनीतिको इतिहास जान्नु आवश्यक छ । अमेरिकी

आर्थिक शासनको सुरुवात सन् १९३० को विषम मन्दीपछि मात्रै भएको हो । सो मन्दीअगाडि त्यस मुलुकको नीति बृहत् अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तमा आधारित थिएन भन्ने तर्क गर्न सकिन्छ । मन्दीअघि भरमोन्टका काल्भिन कुलिज अमेरिकी राष्ट्रपति थिए । केही पनि नगर्ने राष्ट्रपतिमा दरिएका कुलिजले घोषणा गरेका थिए– *द बिजनेस अफ अमेरिका इज बिजनेस* अर्थात् अमेरिकाको काम व्यापार गर्नु हो । लिबरेटेरियन (स्वतन्त्रतावाद) दृष्टिकोणको प्रतीक थियो यो भनाइ । तदनुरूप उनले अर्थव्यवस्थाको सञ्चालन गर्ने उत्तरदायित्वबाट आफ्नो प्रशासनलाई परै राखेका थिए ।

अक्टोबर २९, १९२९ मा स्टक बजारहरू तहनहस भएर त्राहि-त्राहि, हाहाकार र विचल्लीको चक्र सुरु भएपछि सरकारको भूमिका आवश्यक पर्दैन भन्ने लिबरेटेरियन दृष्टिकोण चकनाचूर भयो । तत्पश्चात् ब्रिटिस अर्थशास्त्री जोन मिनार्ड किन्सको बौद्धिक र राष्ट्रपति फ्याङ्कलिन डिनालो रुजभेल्टको राजनीतिक नेतृत्वअन्तर्गतको नयाँ आर्थिकवादमा अमेरिका लाग्यो । सरकारले उद्योग र व्यापार सञ्चालनमा निर्देशन गर्ने एवं कर लगाएर आर्थिक मन्दी र बजार मूल्य नियन्त्रण गर्ने तथा आयोजनाहरू निर्माणमा लगानी गर्ने प्रथा सुरु भयो । हुभर बाँधजस्ता संरचना अमेरिकामा यसै दर्शनअन्तर्गत निर्माण भएका थिए ।

सरकारले उद्योग र व्यापार सञ्चालनमा निर्देशन गर्ने एवं कर लगाएर आर्थिक मन्दी र बजार मूल्य नियन्त्रण गर्ने तथा आयोजनाहरू निर्माणमा लगानी गर्ने प्रथा सुरु भयो ।

संयुक्त राज्य अमेरिकालाई सन् १९३० को आर्थिक मन्दीबाट उतार्ने किन्सियन सिद्धान्त त्यस मुलुकमा सन् १९७० को दशकको पछिल्लो वर्षसम्म प्रचलित रह्यो । रिपब्लिकन राष्ट्रपति रिचार्ड निक्सनले समेत घोषणा गरेका थिए– "हामी सबै किन्सियन भएका छौँ ।" निक्सन सत्ताबाट हटेपछि, सरकारद्वारा नियमन गरिएको उद्योग, मूल्य नियन्त्रण एवं सामाजिक सेवाको खर्च र हक-अधिकारका विषय अमेरिकी समाजमा मान्य हुन छाड्यो । सन् १९३० को आर्थिक मन्दीबाट उत्पन्न समस्याको समाधान गर्ने सरकार अब आफैँ नै समस्या भएको देखिन थाल्यो । डेमोक्र्याट राष्ट्रपति जिमी कार्टर ह्वाइट हाउसबाट हटेपछि त अमेरिकीहरू आफ्नो पिठ्यूँबाट सरकारलाई मिल्काउन तयार भइसकेका थिए ।

रेगनोमिक्स

कार्टरलाई हराएर राष्ट्रपति बनेका रिपब्लिकन रोनाल्ड रेगनले फेरि स्वतन्त्र बजारनीति प्रचलनमा ल्याए, करको दर घटाए, नियमनका मुख्य-मुख्य तौरतरिका हटाउँदै हाल चलिरहेको घाटा बजेट युगको थालनी गरे । रेगनोमिक्स भनिने यो सिद्धान्तले अमेरिकी आत्मविश्वास पुनर्स्थापित गर्न योगदान त गर्‍यो, तर सन् १९८७ मा अमेरिकी अर्थव्यवस्था मन्दीमा घचेटियो । कार्टर प्रशासन कालमा इरानमा बन्दी बनाइएका दूतावासका कर्मचारी र अफगानिस्तानमा सोभियत हस्तक्षेपपछि अमेरिकी आत्मविश्वास धरातलमा पुगेको थियो । मन्दीले अप्ठ्यारो परिस्थिति सृजना गरेपछि रेगन प्रशासनले के स्वीकार्‍यो भने व्यापारचक्र (मुद्रास्फीति तथा बेरोजगारी) व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसै कालखण्डमा अलान ग्रीनस्प्यान फेडरल रिजर्भ बोर्डको तेर्‍हौँ अध्यक्ष बने ।

जागिरमा प्रवेश गर्दाको संक्रमण आत्मवृत्तान्तमा ग्रीनस्प्यान सम्झन्छन् । राष्ट्रपति जेराल्ड फोर्डको सल्लाहकार काउन्सिल अफ इकोनोमिक एडभाइजरको अध्यक्षका रूपमा उनी सरकारी सेवामा कार्यरत थिए । तर यो भूमिका उनलाई चित्त बुझेको थिएन, यद्यपि उनका लागि राजनीति विरानो पनि थिएन । रिचार्ड निक्सनको निर्वाचन अभियानमा सल्लाहकार भएर उनले क्रियाशील भूमिका निर्वाह गरेका थिए र सन् १९८० मा हेनरी किसिङ्गरसँगै मिलेर जेराल्ड फोर्डलाई रेगनसँग निर्वाचनमा जाने सुझाव पनि दिएका थिए । फेडरल बोर्डजस्तो स्वतन्त्र सरकारी निकाय हाँक्ने उनको नेतृत्व क्षमता र दक्षता परीक्षण हुनेवाला थियो ।

सन् १९८० को दशकको अन्त्यसम्म अमेरिका आर्थिक मन्दीबाट उम्क्यो । तत्पश्चात् जर्ज एच बुस अमेरिकी राष्ट्रपति बने । यद्यपि उनको विजय चार वर्ष अगाडि रेगनले जितेको जस्तो ल्यान्ड स्लाइड थिएन । नयाँ प्रशासनमा पनि ग्रीनस्प्यान फेडरल बोर्डमै रहे र स्वतन्त्र बजार अर्थव्यवस्था नै समाजलाई अघि लाने माध्यम हो भन्ने आफ्नो विश्वासलाई व्यवहारमा उतार्न थाले ।

पुस्तकमा उनी मुद्रास्फीतिका कारण राष्ट्रपतिहरूको राजनीतिक प्रतिबद्धताविरुद्ध ब्याजदर बढाउनुपरेको सम्झन्छन् । यो निर्णय अनौठो थिएन, किनभने उनले जिम्मा लिएको कालखण्डमा मुद्रास्फीति दुई अङ्कमा बढिरहेको थियो र उनका पूर्वजहरूले यस वास्तविकतालाई अमेरिकी अर्थव्यवस्थाको सबैभन्दा ठूलो शत्रुका रूपमा लिएका थिए ।

ग्रीनस्प्यानले लिएको बाटोले उनको वस्तुस्थितिवादतर्फको झुकाव प्रस्टयाउँदछ । युवा अवस्थामा उनको परिदृश्य तार्किक सत्यवाद (लजिकल पोजिटिभिजम) ले निर्देशित थियो । न्यूयोर्कमा बस्ने लेखक तथा चिन्तक आयन र्‍यान्डको सङ्गतपछि उनी वस्तुवाद अर्थात् हाल भनिने स्वतन्त्रतावादी बने । विगत शताब्दीको एक चौथाइ कालखण्ड संश्लेषण गर्दै उनी लेख्दछन्– 'पुँजीवाद बजारको शक्तिको पुनर्आगमन हो ।'

अनुभवको पाठ

अनुभवद्वारा खारिएको पाठ समेट्दै समृद्ध बन्न समाजलाई निम्न तीन आधार आवश्यक भएको उनी सुझाव दिन्छन्–

१) घरायसी प्रतिस्पर्धा
२) राष्ट्रको आर्थिक संस्थाको गुणस्तर खास गरी निजी सम्पत्तिको सुरक्षा र
३) बृहत् अर्थप्रणालीको स्थायित्व ।

झन्डै १८ वर्षभन्दा बढी केन्द्रीय बैङ्क नियमक भएको हैसियतले उनी लेख्दछन्– सरकारी नीति-नियम र कानुनले व्यक्तिगत इमानदारिताको स्थान लिन सक्दैन । आफ्नो विश्वासलाई थप पुठ दिँदै उनी तर्क गर्दछन्– समाजमा वाद-विवाद र जालझेल समाधान गर्ने न्यायिक व्यवस्था स्थापित भएपछि व्यक्तिगत इमानदारिता फस्टाउँदछ । उनी भन्दछन्– आवश्यकभन्दा बढी बजार सञ्चालनमा संलग्न हुनु सरकारको काम होइन ।

ग्रीनस्प्यान अर्थशास्त्री मिल्टन फ्रिडम्यानका अनुयायी हुन् । फ्रिडम्यानले व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका प्रवर्तक पश्चिमी दार्शनिक जोन लकको सिद्धान्त बीसौँ शताब्दीमा पुनर्स्थापन गर्ने अगुवाइ गरेका थिए । पुस्तकले ग्रीनस्प्यानलाई तार्किक सत्यवादसँग नजिक भएको दर्साउँदछ । आफ्नो तर्क पुष्टि गर्न ग्रिनस्प्यान तथ्यहरू प्रस्तुत गर्दछन्, तथ्य नभए गर्दैनन् । व्यवहारले भिन्नै देखिएमा वा अन्य व्याख्या प्रस्तुत गर्न नसकिने भएमा मात्र उनले त्यस्तो गर्ने गरेको पाइन्छ । विश्लेषण, अनुभवका विवरण र समग्रताको आधारमा उनी जिज्ञासु व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् साथै नयाँ तथ्य उपलब्ध भएपछि आफ्नो बुझाइ परिवर्तन गर्न सक्ने खुला र बौद्धिक चरित्र भएका व्यक्तिका रूपमा पनि ।

स्पष्ट के हुन्छ भने अर्थव्यवस्थाको तरङ्गबारे ग्रीनस्प्यान गलत थिए, तर उनमा गलत भएछु भन्न सक्ने इमानदारिता थियो । बाक्सम्यानसमक्ष ग्रीनस्प्यान आफ्नो १८ वर्षे कार्यकाल एकदम ठीक थियो भन्ने तर्क गर्न सक्दथे : यस कालखण्डमा अमेरिकी अर्थव्यवस्था ऐतिहासिक

रूपले उँभो लागेको थियो । सैद्धान्तिक तर्क गर्दै उनी सञ्चारमाध्यममा आइरहन सक्दथे । त्यस दिन कुनै कष्टै नगरी उनले आफूलाई भिन्नै रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्दथे, तर यसो गरेनन्, बरु गल्ती स्वीकार्ने बाटो रोजे ।

बौद्धिक अस्तित्वको स्पष्ट विवरणजस्तै राजनीतिक सम्बन्धको प्रस्तुति पुस्तकको आकर्षक पक्ष हो । आफ्नो राजनीतिक विचारसँग सहमत व्यक्तिलाई नियुक्ति नगरेर राष्ट्रपति बिल क्लिन्टनले विमत पार्टीका ग्रीनस्प्यानलाई किन अध्यक्ष छाने भनेर धेरै आश्चर्यचकित भएका थिए । धेरैले यस निर्णयलाई मध्यमार्गबाट शासन सञ्चालन गर्ने राजनीतिक चाल र सम्झौता भन्ने लाञ्छनासमेत लगाए । गत अक्टोम्बरको वक्तव्यपछि विश्वले देखेको ग्रीनस्प्यानको इमानदारिता राष्ट्रपति क्लिन्टनले निकै अघि नै देखिसकेका रहेछन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ । सामान्यतया राजनीतिक वृत्तमा नदेखिने इमानदारिता ग्रीनस्प्यानको जीवनमा देखिन्छ ।

स्वतन्त्र भूमिका

अमेरिकी फेडरल रिजर्भ बोर्ड सरकारको अन्य शाखा-प्रशाखाभन्दा स्वतन्त्र निकाय हो । यसको निर्णयले राज्यको अर्थप्रणालीमा राम्रै प्रभाव राख्ने हुँदा सत्तासीन राष्ट्रपतिहरूले यसको सञ्चालनमा आफ्नो जोड-घटाउ प्रयोग गर्नु अनौठो होइन । निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा राष्ट्रपति जर्ज एच बुसले ब्याजदर घटाऊ भनेको ग्रिनस्प्यान स्मरण गर्दछन् । उनी फेडको अध्यक्ष रहने वा नरहने भन्ने प्रश्न उनले राष्ट्रपतिको सुझाव कार्यान्वयन गरे कि गरेनन् भन्नेमा भर पर्ने थियो, तर ग्रीनस्प्यानले ब्याजदर नघटाउने निर्णय गरे । राष्ट्रपति बुसले सन् १९९२ को आफ्नो हारका कारण ब्याजदर नघटाउने निर्णय हो भनेको थाहा पाएपछि दुःखी भएका ग्रीनस्प्यान सम्झन्छन् । सन् २000 मा नवनिर्वाचित राष्ट्रपति जर्ज डब्ल्यू बुसलाई उनले एउटा ब्रेकफास्ट मिटिङमा पहिलो पटक भेटेका थिए । ब्रेकफास्टपछि राष्ट्रपतिले उनलाई छेउतिर तान्दै ह्वाइट हाउस जुनसुकै अवस्थामा स्वतन्त्र फेडको कदर गर्दछ भन्ने प्रतिज्ञा व्यक्त गरेको ग्रीनस्प्यान सम्झन्छन् । राष्ट्रपतिले उनलाई भनेका थिए– फेडलाई दबाब आउने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मुद्दामा समेत मेरो हस्तक्षेप रहनेछैन । ग्रीनस्प्यान लेख्दछन्– "यो व्यवहार स्वशासन र स्वतन्त्रताको प्रतीक थियो ।" राष्ट्रपति बुसले आफ्नो प्रतिज्ञाको पालना गरे ।

आफूले काम गरेका राष्ट्रपतिहरूमध्ये निक्सन र क्लिन्टन एकदम चुस्त थिए, ग्रीनस्प्यान लेख्दछन् । निक्सनको सार्‍है नराम्रो पक्ष थियो : मिटिङमा आफ्ना सहयोगीहरूलाई उनी फोहोरी गालीसमेत गर्दथे । ग्रीनस्प्यानले धेरै पटक निक्सन प्रशासनमा काम गर्ने प्रस्ताव अस्वीकार गरे पनि अन्ततोगत्वा गर्नु भने पर्‍यो । शपथ लिँदा निक्सनको राजीनामा आउने र उपराष्ट्रपति फोर्डअन्तर्गत कार्यरत रहनुपर्ने उनलाई स्पष्ट भइसकेको थियो । उनी सम्झन्छन्– "मैले भेटेकोमध्ये फोर्ड सबैभन्दा 'सुरक्षित' राष्ट्रपति थिए जसको कुनै मनोवैज्ञानिक ह्याङअप थिएन । तर फोर्ड राष्ट्रपतिमा निर्वाचित भएनन् । उनको जीवन-उद्देश्य हाउसको स्पिकर हुने थियो, तर राष्ट्रपति पद उनमा धकेलियो ।"

राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगनबारे ग्रीनस्प्यान सम्झन्छन् । रेगन अर्थव्यवस्था कसरी कार्यरत रहन्छ भन्नेबारे चासो नै राख्दैनथे । सन् १९८० को चुनावताका रिपब्लिकन पार्टी प्रतिनिधित्व गर्ने राष्ट्रपतिका यी उम्मेदवारलाई ब्रिफ गर्न उनी प्रत्याशीको प्लेन यात्रामा सहभागी हुन बोलाइए, तर पूरा उडान अवधिभर रेगनले ख्यालठट्टा र कथा भन्दै समय बिताए । ग्रीनस्प्यानका अनुसार क्लिन्टन सिक्न र सुन्न इच्छुक थिए । अरकान्सा राज्यमा क्लिन्टनसँगको उनको मिटिङ घण्टौं चलेको थियो । क्लिन्टनले आफूलाई नै फेड चिफको पदमा निरन्तरता देलान् भन्ने उनको अपेक्षा थिएन, तर ती फेड चिफ बनाइए । क्लिन्टन राष्ट्रपति भएको कालखण्डको रक-एन-रोलमा रमाउने बेबी बुम पुस्ताका थिएनन् ग्रीनस्प्यान, तर महत्त्वपूर्ण विषयमा उनको दृष्टिकोण त्यो पुस्ताभन्दा फरक थिएन । क्लिन्टनका ट्रेजरी सेक्रेटरीहरू लोयड बेनस्टेन, बब रुबिन र ल्यारी समरस र आफ्नो खास गरी सूचना प्रविधिले ल्याएको मौका सदुपयोग गरी अमेरिकी अर्थव्यवस्था सुधार्ने दूरदृष्टि फरक नभएको उनी सम्झन्छन् ।

करको राजनीति

राष्ट्रपति जर्ज डब्ल्यू बुसले करको दायरा घटाउने पहिलो प्रस्ताव गरेको सन्दर्भमा उनको काङ्ग्रेससितको आदानप्रदान उल्लेखनीय छ । बढ्दै गरेको मौज्दातका कारण चिन्तित भएर करको दर घटाउनु उचित ठानेको लेखक स्मरण गर्दछन् । उनी भन्दछन्– यसो गर्दा मैले डेमोक्र्याटले गर्नु हुँदैन भनेको वा रिपब्लिकनले धेरै कर कटौती गर्नुपर्दछ भन्ने प्रस्तावको पक्ष लिइनँ । आफ्नो कार्यशैलीअनुरूप त्यस दिनको आफ्नो भनाइको प्रतिलिपि सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराएका थिए एक दिनपहिले नै । समितिका सदस्यहरूमा नर्थ डेकोटा राज्यका केन्ट कनराड पनि थिए । वक्तव्य पढेपछि कनराडले ग्रीनस्प्यानलाई सुनुवाइका दिन बिहान भेट्ने आग्रह गरे ।

"तपाईं किन बुसको कर कटौतीको समर्थन गर्दै हुनुहुन्छ ?" कनराडले सोधे र थपे– "यसो गरेर तपाईं प्रलाप डाक्दै हुनुहुन्छ ।" विवाद गर्दै सिनेटरलाई प्रस्तावको समर्थन गरेको होइन, बताएको सम्झन्छन्, आफ्नो प्रस्ताव भिन्नै भएको बताउँदै– "मैले राष्ट्रपतिको कर काट्ने होइन, मौज्दात कम गर्न केही टचाक्स काट्ने प्रस्ताव गरेको हुँ ।"

**मुद्दा तपाईंले के भनिरहनुभएको छ होइन,
त्यो कसरी बुझिँदै छ हो ।**

ग्रीनस्प्यानले आफ्नो भनाइ (टेस्टेमोनी) बदलेनन् । सञ्चारमाध्यमले उनको तर्क राष्ट्रपतिकै प्रस्तावको समर्थन हो भन्ने व्याख्या गर्न थालेपछि कनराड र रुबिन ठीक थिए भन्ने उनी स्वीकार गर्दछन् । त्यस समयमा बब रुबिनले उनलाई टेलिफोनमा बताएका थिए, "प्रश्न तपाईंले के भनिरहनुभएको छ होइन, त्यो अरूले कसरी बुझ्दै छन् हो ।" सुनुवाइअघि नै ग्रीनस्प्यानको भनाइको प्रतिलिपि सञ्चारमाध्यमलाई लिक गरिएको थियो । अखबार *यूएसए टुडे*ले त हेडलाइन नै बनायो– 'ग्रीनस्प्यान कर कटौतीका प्रवर्तक' ।

यस्ता टिप्पणी सम्झँदै उनी लेख्दछन्– "राजनीति गर्ने मेरो लक्ष्य थिएन, तर त्यस कालखण्डको आवेश मैले बुझ्न सकिनँ । एउटा निर्वाचनपछि अमेरिका संवैधानिक सङ्कटबाट गुज्रिएको थियो । मलाई पछि ज्ञान भयो, झिनो तार्किक अडान प्रस्तुत गर्ने त्यो उचित समय थिएन, यद्यपि जर्ज डब्ल्यु बुसको ठाउँमा अलगोर राष्ट्रपति चुनिएका भए पनि मेरो टेस्टेमोनी त्यही नै हुने थियो ।"

ग्रीनस्प्यानको यो भनाइलाई कसै-कसैले आफ्नो विगत ठीक थियो भन्दै असफल नीतिको पक्षमा वकालत गरेको मान्न सक्दछन्, तर उनका अन्य अन्तर्क्रिया र अक्टोबर महिनाको सुनुवाइपछि फेडका भूतपूर्व अध्यक्षले शङ्काको फाइदा पाउनुपर्दछ ।

आफ्नो स्मरणका बाँकी खण्डहरूमा ग्रीनस्प्यान आतङ्कवाद, चीनको उत्थान, जनतावाद (पपुलिजम), विश्वव्यापीकरण र समताजस्ता विषयबारे लेख्दछन् । बेबी बुम कालखण्डको अवसान भएपछि वित्तीय अधिकार कार्यक्रम

खास गरी सामाजिक सुरक्षाबारे प्रश्न उठ्न थाले । उनी भन्दछन्– चीनले आर्थिक वृद्धि गर्ने सम्भावना छ र विश्वमा प्रतिस्पर्धी रहन अमेरिकाले शिक्षामा लगानी गर्नु जरुरी । उनी आफूलाई स्वतन्त्रता र पुँजीवादको पक्षमा राख्दछन् । पुस्तकको उपसंहार सन् २००८ को आर्थिक विचलनअघि नै लेखिए पनि उनले कुशासन र कुव्यवस्थापनले ल्याउने विकारबारे प्रस्ट चेतावनी दिइसकेका थिए ।

किन्सियन अवधारणाको पुनर्आगमन

आफ्नो जीवनदेखि सन्तुष्ट ग्रीनस्प्यान, आफूले पाएको मौकाप्रति कृतज्ञ र राष्ट्रको सेवा गर्न पाएकोमा गर्वित छन् । अवकाशप्राप्त भए पनि अमेरिकी आर्थिक नीति-निर्माण र सामूहिक शोचमा ग्रीनस्प्यानको प्रभाव कायमै रहेको छ । पुस्तकमा ग्रीनस्प्यानको निजी जीवनको चित्रण पनि पाइन्छ । आफ्नो पहिलो विवाह पारपाचुकेमा टुङ्गिएपछि उनले उद्घोषिका आन्ड्रिया मिचेलसँग दोस्रो विवाह गरे ।

सन् २००८ अक्टोबरमा काङ्ग्रेससमक्ष उनले दिएको टेस्टेमोनीले अमेरिकाका नयाँ राष्ट्रपति बाराक ओबामाको कार्यकालमा किन्सियन अर्थव्यवस्थाको पुनर्उदय हुने आधार खोलेको छ । आधा शताब्दीसम्म भिन्नै आर्थिक दर्शनमा समर्पित ग्रीनस्प्यानको मैले गल्ती गरेछु भन्ने इमानदारिताले नयाँ आर्थिक कालखण्ड सुरु गर्ने बाटो खोल्न सहयोग गर्ने समीक्षक विश्वास गर्दछ । के यस्तो इमानदारिता नेपाली परिवेशमा भेटिएला ?

cfrfo cdl/sfsf lk\:6g ljZjljBfnodf cyzf:qdf ljBfjfl/lw ub 5g .
aacharya@princeton.edu

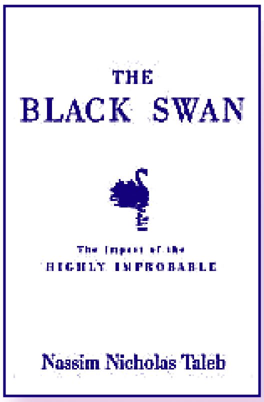

४

समीक्षक : अभिनव बस्न्यात

The Black Swan:
The Impact of the Highly Improbable
By Nassim Nicholas Taleb
The Random House, New York, 2007
ISBN: 978-1-4000-6351-2
PAGES: 366

कालो हाँस

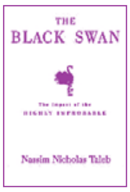

सन् २००४ को त्सुनामी, सेप्टेम्बर ११ मा अमेरिकामा अलकाइदाको आक्रमण, चीनको सिचुवान प्रान्तको भूकम्प, सन् २००८ को अमेरिकी आर्थिक मन्दी, नेपालको २००१ को दरबार हत्याकाण्ड र सन् २००८ मा पश्चिम कुशाहमा कोसीको तटबन्ध फुटेर आएको बाढी निरन्तर भइरहने घटना होइनन् । यी सबै घटनाले हामीलाई स्तब्ध पारे । *ब्ल्याक स्वान : द इम्प्याक्ट अफ द हाइली इम्प्रोबेबल* पुस्तकका लेखक नसिम निकोलास तालेब यस्ता कम सम्भाव्य घटनाहरूलाई कालो हाँस भन्दछन् । कालो हाँसले प्रचलित ज्ञानको सीमितता दर्साउँदछ ।

पुस्तकको प्रस्तावनामा लेखक उल्लेख गर्दछन्– "अस्ट्रेलिया पत्ता लाग्नुअघि पुरानो विश्वका मानिसहरू सबै हाँसहरू सेता मात्रै हुन्छन् भन्ने विश्वासमा थिए । यो ज्ञान अनुभवसिद्ध थियो । हाँस काला पनि हुन्छ भन्ने थाहा भएपछि देखेर-बुझेर तथा अनुभव बटुलेर सिकिएको ज्ञान पनि अपूर्ण हुँदो रहेछ भन्ने प्रस्ट भएको छ ।"

लेखक भन्दछन्– हामीले हुँदैन वा हुनै सक्दैन भन्ने घटनाहरू अर्थात् काला हाँस वास्तवमा निरन्तर भइरहन्छन् । कालो हाँसले भविष्य यस्तै हुन्छ भन्ने हाम्रो किटान सही हुन दिँदैन, यसका साथै नयाँ गोरेटो कोर्ने भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

सामान्य घटनाक्रम

काला हाँस अर्थात् असामान्य लाग्ने घटनाहरू यदि अपवाद नभई सामान्य हुन् भने, स्वाभाविक प्रश्न उठ्दछ, किन हामी यस्ता सम्भावनाबारे अनभिज्ञ रहन्छौँ । तर्क गर्दै तालेब भन्दछन्– सूचना-स्रोतभित्र र बाहिर रहेका सङ्केतलाई हामी कसरी प्रयोग गर्दछौँ भन्ने प्रश्नको वरिपरि जवाफको खोजी हुनुपर्दछ । परिचित घटना भए हामी तुरुन्तै उपलब्ध भएका सूचनाको सहयोग लिँदै भविष्य यस्तै हुने थियो भन्ने व्याख्या गर्दछौँ । भविष्यको चित्रण गतिलो भए हामी उपलब्ध नभएका सूचना खोज्न आवश्यक ठान्दैनौँ, यद्यपि यसो गर्दा अपेक्षित परिस्थिति जटिल देखिन सक्दछ । हामी आफूखुसी कथा गुथ्न थाल्दछौँ, अन्य सम्भावनाहरूलाई बेवास्ता गर्दै । जाने-बुझेको जोखिमलाई मात्रै ध्यान दिन्छौँ । तालेब भन्दछन्– यस्ता व्यवहारले, हामीलाई काला हाँस देखिन सक्छन् भन्ने सम्भावनाप्रति अनभिज्ञ राख्दछ । सोच्ने र सूचना मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलित तौरतरिकामा मात्रै सीमित नरही निर्णय गर्ने आधार व्यापक पार्न सके अनिश्चित परिस्थितिमा के गर्ने केही प्रस्ट हुन्छ, शोच सम्भाव्य देखिन थाल्दछ ।

हाँस काला पनि हुन्छ भन्ने थाहा भएपछि देखेर-बुझेर तथा अनुभव बटुलेर सिकिएको ज्ञान पनि अपूर्ण हुँदो रहेछ भन्ने प्रस्ट भएको छ ।

लेखकका अनुसार– प्रचलित तौरतरिका मात्रै प्रयोग गर्नु भनेको जानाजानी आफूले हेर्न चाहेको वा सोचेको दुनियाँ मात्र हेर्नु हो । यसो गर्दा उपलब्ध सूचनाले देखाएका अन्य पक्षहरू ओझेलमा पर्ने गर्दछन् । उदाहरणका लागि, दैनिक घर-अफिस यात्रा गर्दाको अनुभव उपयुक्त हुन्छ । घरबाट एउटै बाटो लिएर हरेक दिन सधैँ अफिसतर्फ जाँदा समय कति लाग्दछ लेखाजोखा गर्नु व्यक्तिको सामान्य व्यवहार हो, तर अफिसमा अबेर पुग्न नमिल्ने दिनमा बाटो मर्मत वा अन्य कारणले व्यवधान भए के गर्ने ?

मर्मत हुँदै छ भन्ने सङ्केत बोर्ड सडकको शिरमा राखिएको छ भने व्यवधानको कारण स्पष्ट हुन्छ । सामान्यतया हामी अपेक्षा गर्दछौं, भोलि पनि आजजस्तै हुनेछ । अर्को उदाहरण हो, ट्राफिक जामको । बाटोमा गाडीको लस्कर रोकिएको देखेपछि अफिस वा गन्तव्य अबेर पुगिने भयो भन्ने हाम्रो शोच वास्तविकतासँग मेल खान्छ, अनि हामी अर्कै बाटो छान्दछौं । समस्या हाम्रो शोच गलत भयो भन्ने होइन, बरु गलत कहिले हुन्छ नजान्नु, थाहा नपाउनु हो । घटनाक्रम कसरी भइरहेका छन् भन्ने प्रश्न गरेर, नयाँ सूचना शृङ्खलाप्रति खुला रहेर अनपेक्षित घटनासँग जुध्न तयार रहन सकिन्छ ।

तालेब यहाँ सम्झाउँदछन् पाठकलाई– नयाँ सूचनाले हामीलाई आफ्नो शोच, सोच्ने प्रक्रिया र मान्यता परिवर्तन गर्न सहयोग गर्दैन भने हामी पुरानै गल्तीहरू दोहो-याउन सक्दछौं । प्रस्ट र सु-स्पष्ट धारणा, तर्क र आख्यानहरूको प्रयोग गर्दा वास्तविकतासँग नजिक तर आकर्षक लाग्ने वस्तुको सङ्गत गर्ने कसैको पनि चाहना हुँदैन (पेज XXV) । सबै सजिलो तर्क रोज्दछन् तर सजिलो लाग्ने सूत्रहरूको प्रयोग ठीक नहुन पनि सक्दछ ।

धेरै थरी के सोच्दछन् भने, मेरै शोच र सपना ठीक छन् वा हुन्छ । अझ राजनीतिक तहमा निर्णय गर्नेहरू त ठूला-ठूला सपना बेच्ने गर्दछन् । नेपालमा प्रचलित यस्ता दुई सपना हुन्– ठूला बाँध बनाएर भारतलाई बिजुली बेचेपछि धनी भइन्छ एवं चीन र भारतबीचको परिवहन मार्ग बने समृद्ध पनि । प्रस्तुत विचार असम्भव होइनन् तर ती आफैँमा अन्तिम प्रतिफल भने होइनन् । हामी के विश्वास गर्दछौं भने सबै प्रस्तावित योजनाहरूले आशा गरेबमोजिम प्रतिफल दिन्छन् तर हामी काला हाँसका कारण उद्देश्य हासिल हुन नसक्ला भन्ने ठान्दैनौं । वास्तविकता के हो भने संसार हामीले सोचेअनुसार चल्दैन, न त योजनाबद्ध विधिअनुरूप अघि बढ्दछ । यस्ता विधिहरूको प्रयोग नियन्त्रित अनुसन्धान अघि लान उपयोगी हुन्छन्, तर अनुसन्धान कोठाबाहिर यस्ता विधिले निर्णय गलत पार्न सक्दछ । फलस्वरूप अनपेक्षित घटना हावी भई हामी विनासबाट प्रभावित हुन पुग्छौं ।

आख्यानको निर्माण

नसोचिएको घटना हावी भएपछि त्यसलाई हामी तुरुन्तै आफूलाई भएकोझैं आख्यानमा ढाल्दछौं । भूगर्भ वैज्ञानिकहरूका अनुसार– काठमाडौँमा ठूलो भूकम्प जाने सम्भावना छ, तर हामीलाई यो भूकम्प कहिले जान्छ थाहा छैन । भूकम्पपछि हामी प्रमाण जुटाउँदै हामीले घटनाको सम्भावना सङ्केत गरेकै त थियौं भन्ने आख्यान सिर्जना गर्दछौं । अपरिचित र असम्बन्धित घटनाहरू तार्किक लाग्ने गरी एउटा संरचनामा ढाल्दै विश्लेषण गर्ने माध्यम हो, आख्यान । सयमा ९५ पल्ट हामीले चिताएका घटनाहरू घटेपछि हामी भन्दछौं, मैले त यस्तो हुन्छ भनेकै थिएँ । यो मानवीय प्रवृत्ति हो, तर हाम्रो आख्यानसँग नमिल्ने पाँचपल्टका घटना प्रलयकारी हुन सक्दछन् ।

गल्ती गरेको थाहा पाएपछि आफैँलाई चित्त बुझाउन हामी भन्ने गर्दछौं– "यस्तो त हुने नै थियो ।" त्यसो भए किन दोषी महसुस गर्ने ? अनुभवका आधारमा सामान्यतया हामी भविष्य आँकलन गर्दछौं । वर्तमानबाट फर्केर विगत हेर्दा घटनाक्रम सोचेजस्तो क्रमबद्ध र मिलेको देखिन्छ । तालेब हामीलाई यसो नगर्न होसियार गराउँदछन्, किनभने यसो गर्दा घटनाक्रम वास्तविकताभन्दा निकै सरल देखिन पुग्दछ । नारायणहिटी दरबार हत्याकाण्ड उदाहरणका रूपमा छ । हत्यापश्चात् विभिन्न सिद्धान्त अगाडि आएका छन् : आधिकारिक कथा, षड्यन्त्रमा आधारित सिद्धान्त र पर्दापछाडिका मानिसहरूले आफूअनुकूल हुने गरी वास्तविकता सृजना गर्न सम्प्रेषित सूचना । हरेक आ-आफ्ना तर्क र विश्वासमा अडेका छन्, विकल्पबारे छलफल गर्न इच्छुक छैनन् ।

अनियन्त्रित घटनाक्रम र त्यसमा हामीले खोज्ने नियमितता परिवर्तनको क्रममा अन्तर्निहित असङ्गति हो । सूचना संश्लेषण गर्न हामी नियम खोज्दछौं तर सूचना जति अव्यवस्थित हुन्छ त्यसको आयाम र सार खिच्न त्यति नै कठिन (पेज ७०) । तार्किक प्रमाणको विधि प्रयोग गर्दै जब हामी खास घटनालाई सामान्यीकरणमा लान्छौं तब ऱ्यान्डमनेसमा हराउँदछौं । अझ अपूरो दृष्टिकोण प्रयोग गर्न थालेपछि त आफ्नै आख्यान बनाई सो मिल्ने तथ्य छान्दछौं, आख्यानमा सूचना नमिले ती आवश्यक छैनन्, तिनको भूमिका छैन भन्दै बेवास्ता गर्दछौं (पेज ७०) । यसरी भविष्य कस्तो होला भन्ने अनुमान गर्दा हामी कम सम्भावनाका घटना अर्थात् कालो हाँसलाई शोचबाट हटाउँदछौं ।

> **अझ अपूरो दृष्टिकोण प्रयोग गर्न थालेपछि त आफ्नै आख्यान बनाई सो मिल्ने तथ्य छान्दछौं, आख्यानमा सूचना नमिले ती आवश्यक छैनन् तिनको भूमिका छैन भन्दै बेवास्ता गर्दछौं ।**

उपलब्ध प्रमाणहरूका आधारमा निर्णय गरे पनि कालो हाँसका सङ्केत धेरैजसो सुषुप्त रहन्छन् भन्ने तालेब तर्क गर्दछन् । अपराध नियन्त्रण गर्ने क्रममा अपराधीहरू समातिए वा समातिएनन् भन्ने समाचार सुनेपछि हामी भइरहेका अन्य जघन्य अपराधबारे सचेत हुन्छौं । यसरी सूचनाद्वारा अनुभवसिद्ध परिदृश्य ठीक छ भन्ने प्रमाणित मानेपछि सो विश्वास वास्तविकताभन्दा स्थिर बन्न पुग्दछ । यसो गर्नु त जित्नेको कथाको आधारमा दृष्टिकोण बनाउनुजस्तै हो, मानौं जित्नेको रणनीति मात्र सधैं सफल हुन्छ ।

सामान्य र चरम दृष्टि

तालेब भन्दछन्– विचार गर्ने प्रचलित तौरतरिका पूर्ण रूपमा ठीक छैनन् । हाम्रो प्रवृत्ति, व्यावहारिक ज्ञान र सूचना प्राप्त गर्ने तरिकाहरू मार्गदर्शक भने बन्न सक्छन् । कुनै विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गर्नुअघि समस्याको प्रकृति के हो जान्नु आवश्यक हुन्छ । सामान्य र चरम दृष्टि अवधारणाको सहयोग लिनु उपयुक्त हुने तालेब सुझाव दिन्छन् ।

उचाइ तथा चौडाइ सामान्य भेरिएबल्स हुन् । जनसङ्ख्या ठूलो छ भने एक-दुई विविधता भए पनि सम्पूर्णलाई फरक पार्दैन (पेज ३२) । यस्तो स्थितिमा कालो हाँसले परिस्थितिलाई धेरै असर गर्दैन । विगतमा सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूको आधार सामान्य स्थितिमा मात्रै भविष्य यस्तो होला भन्ने अनुमान गर्न ठीक हुन सक्दछ । समस्या हो विश्वमा सामान्यको नियम मात्रै पालना हुन्छ भन्ने हाम्रो अनुमान, जुन ठीक होइन । एउटा हलमा उभिएका व्यक्तिहरूको औसत उचाइमा धेरै अग्लो व्यक्तिको उचाइ थप्दा यसले औसतमा खासै परिवर्तन गर्दैन ।

धन, आम्दानी, भूकम्प र युद्धमा हुने मृत्युजस्ता भेरिएबल्सलाई तालेब चरम मान्दछन्, जसले सम्पूर्णलाई असमानुपातिक असर पार्दछ (पेज ३३) । कोठामा भएका व्यक्तिहरूको सरदर आम्दानीमा बिल गेट्स अथवा अरू कुनै अर्बपतिको आम्दानी जोडियो भने औसत बढ्दछ तर त्यसले कोठाका व्यक्तिहरूको वास्तविक आम्दानी प्रतिविम्बित हुँदैन । जुवा खेल्दा सम्भाव्यताको आधारमा जोखिम आँकलन गर्न सकिन्छ सामान्य स्थितिमा । यस्तो स्थितिमा हारजितले क्यासिनोको नाफा तल-माथि पार्न सक्दैन । तर कुनै व्यक्तिले ठूलो राशिको बाजी जित्यो भने त्यो चरम उदाहरण बन्न पुग्दछ । पछिल्लो उदाहरण कालो हाँस हो ।

सामान्य र चरम दृष्टिजस्ता अवधारणा भविष्य कस्तो हुन्छ भन्ने आँकलन गर्न उपयोगी छन् । चरम स्थिति छेउछाउ रहेका भेरिएबल्सहरूलाई सामान्य छन् भन्ने मान्यौं भने अनुमान ठाडै गलत हुन्छ । सिड्नीको ओपेरा

हाउस सन् १९६३ को सुरुमा ७० लाख अस्ट्रेलियन डलरको लागतमा तयार हुने अनुमान गरिएको थियो । तर यो दस वर्षपछि मात्र खुल्यो र लागत पुग्यो १ करोड ४० लाख डलर (पेज १३८) । सडक, बाँध र पुलजस्ता भौतिक संरचनाको निर्माण हेतु ऋण लिंदा के-कस्ता भेरिएबल्समा हिसाब गरिएको हो ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी हुन्छ र लगानीलाई प्रभावित गर्ने काला हाँसहरू छन् कि छैनन् हेर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक । यदि छन् भने लागत अनुमानभन्दा माथि जान सक्दछ । आफूलाई थाहा भएकोभन्दा धेरै जानकारी छ भन्ने गलत विश्वासमा अनिश्चिततालाई अवमूल्यन गरे कालो हाँस छ/छैन थाहा पाउन गाह्रो हुन्छ । यो त विशेषज्ञको समस्या हो । ज्ञान सीमित हुन्छ भन्ने वास्तविकता स्वीकार गर्न ती खोज्दैनन् भने अन्यको त कुरै भएन । यो समस्या नेपालमा त झनै जकडिएको छ । सबै जना हरेक विषयमा आफू पारङ्गत छु भन्ठान्छन् । 'म जान्दिनँ', 'यो मेरो विषय होइन' भनेर आफ्नो विषयगत सीमितता स्वीकार्न कोही पनि चाहँदैनन् ।

तालेब शान्त लेबनानमा हुर्के । त्यो देश युद्धमा हुत्तियो, जसले उनलाई असम्भाव्य घटनाहरू कसरी घट्छन् र निरन्तर हुन्छन् भन्ने बुझ्न सिकायो । युद्ध सुरु हुँदा त्यस देशका सबै यो अल्पकालीन स्थिति हो भन्नेमा विश्वस्त भएका तालेब सम्झन्छन् । अमेरिकाको वालस्ट्रिटमा व्यापारीका रूपमा व्यवसाय गर्दा अनिश्चिततालाई बुझ्ने उनको दृष्टिकोण घनीभूत भयो । सम्पूर्ण खतरा आँकलन गर्न सक्दछौं वा गरेका छौं भन्दै बढी विश्वस्त नहुन एवं असम्भाव्य घटनाप्रति सजग रहन लेखक सुझाव दिन्छन् । उनी भन्दछन्– काला नभए पनि कम्तीमा खैरा हाँसहरू हुन सक्दछन् भन्ने व्यवहार ठीक हुन्छ ।

संविधानसभाको निर्वाचन, राजतन्त्रको बर्हिगमन र माओवादी सरकार दस वर्षअघि नेपालमा काला हाँससरह थिए । यी घटनाक्रमले इतिहासको भिन्नै परिवेश प्रस्तुत गर्दै हामीलाई काला हाँसहरूसँग परिचित गराएका छन् जसले इतिहास कोर्ने मार्ग पुनर्संरचना पनि गरेको छ । हिजो जस्तो थियो आज त्यस्तै छ, भोलि आजजस्तै हुनेछ भन्ने शोच ठीक होइन । यसो गर्दा नचिताएको घटनाले हामीलाई छक्क पार्दछ । तालेब भन्दछन्– "इतिहास घस्रँदैन, उफ्रन्छ ।"

sfn6g snhdf c‖oog u/sf a:6oft jfl;ª6g 8L;L:yt
b af6n ukdf sfo/t 5g .
abhinabb@gmail.com

जटिल विश्वमा विचरण गर्ने विधि ५

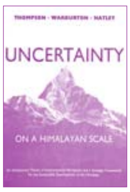

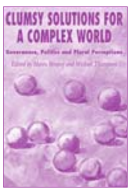

हिमालय ह्रासको सिद्धान्त

समीक्षक : आर्जन दीक्षित

विश्वव्यापी चुनौतीका रूपमा खानेपानीको अभाव, प्रदूषण, वनविनाश र भू-क्षयजस्ता समस्याहरू सन् १९७० को दशक सुरु हुनुअघिदेखि नै देखा पर्न थालिसकेका थिए । सन् १९७२ मा सम्पन्न स्टकहोम वातावरण सम्मेलन यस्ता चुनौतीहरू समाधान गर्ने उपायहरू पत्ता लगाउने उद्देश्यले आयोजना भएको थियो । त्यस दशकमा नेपालको हिमालय क्षेत्रले पनि विश्वव्यापी चासो पायो । पर्वतारोही एवं हिप्पीहरूले रुचाउने देश भनेर चिनिने नेपालको पहाडी क्षेत्र वनविनाशका कारण मरुभूमि बन्दै वातावरणीय ह्रासको केन्द्रविन्दुमा परिणत हुँदै छ भन्ने विश्लेषणसहित १९७६ मा प्रकाशित भयो इरिक एकहोल्मको पुस्तक *लुजिङ ग्राउन्ड : इनभारोमेन्टल स्ट्रेस एन्ड द वर्ल्ड फुड प्रस्पेक्ट्स* । आफ्नो अध्ययनमा उनले भनेका थिए– "एसिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकामा दाउराका लागि वनविनाशले वातावरणीय स्थायित्व र जमिनको उत्पादकत्व ह्रास हुने क्रम बढ्दो छ ।" बढ्दो जनसङ्ख्याका लागि खाना पकाउन दाउराको प्रयोग बढ्ने हुँदा वन-जङ्गलको विनाशदर बढ्ने उनको निर्क्योल थियो । दाउरा पाउन कम भएपछि परिवारहरू खेतमा मलको रूपमा प्रयोग हुने गुइँठा र अरू वनस्पति बाल्न थाल्दछन् खाना पकाउन । फलस्वरूप, जमिनको उत्पादकत्व घट्दै परिवेश बर्बादीको स्थितिमा पुग्दछ,

पर्वतारोही एवं हिप्पीहरुले रुचाउने देश भनेर चिनिने नेपालको पहाडी क्षेत्र वनविनाशका कारण मरुभूमि बन्दै वातावरणीय ह्रासको केन्द्रविन्दुमा परिणत हुँदै छ भन्ने भनाइ सार्वजनिक भयो ।

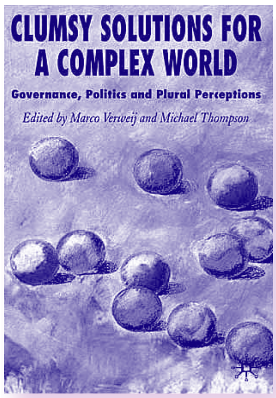

Clumsy Solutions for a Complex World:
Governance, Politics and Plural Perceptions

Edited By Verweij, M. and Thompson, M.

Palgrave Macmillan, New York, 2006

ISBN: 978-0-230-00230-2

PAGES: 255

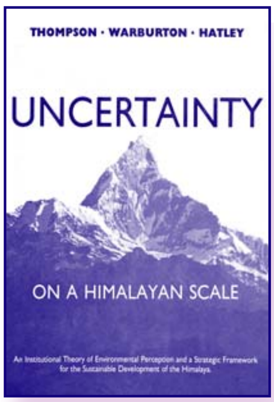

Uncertainty On A Himalayan Scale:
An Institutional Theory of Environmental Perception and a Strategic Framework for the Sustainable Development of the Himalayas

By M. Thompson, M. Warburton and T Hatley

Ethnographica, 19 London, 1986

ISBN: 1 869846 00 1

PAGES: 162

प्रतिपादित हिमालय ह्रासको सिद्धान्तअनुरूप जनसङ्ख्या वृद्धिले सोझै वनविनाश र भूक्षय बढाउँदै तल्लो भेगमा बाढीप्रकोप बढाउँदछ भन्ने सामान्यीकरण गरिएको प्रस्तुति । एरिक एकहोल्मको विश्लेषणले यस्तै तर्क प्रस्तुत गरेको थियो । तत्पश्चात्का विश्लेषणहरूले सिद्धान्त बेठीक भएको पुष्टि गरिसकेका छन् ।

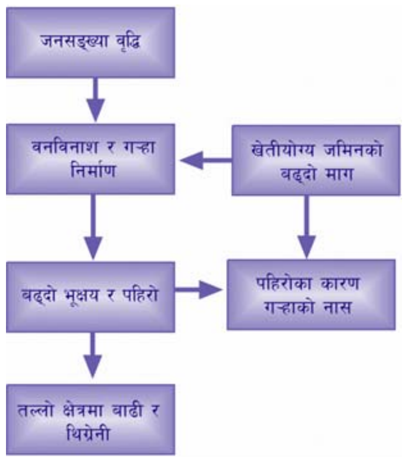

दाउरा खपतको अनुमान (प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष) : अध्ययनको क्रममा विभिन्न प्रतिवेदनहरूले एक व्यक्तिले एक वर्षमा खपत गर्ने दाउराको भिन्न-भिन्न परिणाम प्रस्तुत गरेको पाइयो । हरेक विश्लेषणका आआफ्ना विधि र मान्यता थिए । एउटा अध्ययनले सो दर ०.१ घनमिटर प्रतिवर्ष उल्लेख गऱ्यो भने अर्कोले ६.६७ घनमिटर प्रतिवर्ष अर्थात् ६७ गुणा बढी । विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठनले सो दरको केही कम परिधि औँल्याएको थियो ।

विश्लेषणले थप्यो । त्यति मात्रै होइन, हिमाली र पहाडी क्षेत्रमा वनजङ्गलको विनाशले विहार र बङ्गलादेशजस्ता तल्ला क्षेत्रमा बाढीप्रकोपका घटना बढ्दै जाने तर्क पनि गरियो । यसरी प्रतिपादित भयो हिमालय ह्रासको सिद्धान्त ।

यही विश्लेषणका आधारमा समाधानका नीतिहरू प्रस्तुत हुन थाले, तर एकहोल्मको यो सोझो विश्लेषण अवधारणागत रूपमा ठीक मानिएन । जलविज्ञान, भूगर्भशास्त्र, मानवशास्त्र, वनविज्ञान, माटोविज्ञानबीचको अन्तर्सम्बन्ध कसरी यस्तो एकतर्फी र स्पष्ट हुन्छ भन्ने प्रश्न उठ्यो । वास्तविक स्थिति बुझ्न यस्ता विधाका विश्लेषकहरू लागे । एउटा अध्ययन केन्याको राजधानी नैरोबीमा रहेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घ वातावरणीय कार्यक्रमको तत्त्वावधानमा सुरु भयो । अध्ययनमा संलग्न थिए माइकल थम्पसन, माइकल वारबर्टन र थमस ह्याटली । अध्ययनको प्रतिवेदन पुस्तकका रूपमा सन् १९८६ अर्थात् इरिक एकहोल्मको पुस्तक प्रकाशित भएको १० वर्षपछि प्रकाशित भयो । *अन्सर्टेन्टी अन ए हिमालय स्केल : एन इन्स्टिट्युसनल थ्योरी अफ इन्भारोमेन्टल परसेप्सन एन्ड ए स्ट्राटेजिक फ्रेमवर्क फर सस्टेनेबल डेभलपमेन्ट अफ द हिमालयज* नामक उक्त पुस्तकले हिमालयक्षेत्रको विविधता र अन्तर्निहित अनिश्चितताका विभिन्न पक्षहरू केलाउँदछ । लेखकहरू भन्दछन्– विकसित मुलुक र तेस्रो विश्वका मुलुकबीच रहेको खाडललाई विदेशी सहयोग व्यवस्थाले झन् ठूलो पाऱ्यो । लेखकहरू के तर्क गर्दछन् भने प्रचलित विकासे ढाँचाले लगातार जप्ने गरेको सहभागितामूलक विकास र क्षमता अभिवृद्धिजस्ता मन्त्र वास्तविक संवादका विषय बनेनन् । विकासका अवधारणा र तौरतरिकाहरू एकोहोरो रूपमा लादिए ।

नेपालको हिमाली र पहाडी भेग आधुनिक विकासयात्राको क्रममा ओझेलमा रहेको सत्य हो तापनि नेपालको सन्दर्भमा तराईक्षेत्र र तराईवासीहरू पहाड केन्द्रित नेपाल राज्यव्यवस्थामा प्रतिनिधित्व हुन नपाएको पनि त्यत्ति नै सत्य ।

आफ्नो पुस्तकमा लेखकहरू एकहोल्मको सिद्धान्त गलत थियो भन्ने विश्लेषणलाई प्रभावकारी ढङ्गले पुष्टि गर्दछन् । पुस्तकले प्रतिव्यक्ति दाउरा खपत र वनविनाश भइरहेको प्रस्तुत दरको तथ्याङ्कले अर्कै विश्लेषण देखाउँदछ । उदाहरणका लागि विभिन्न संस्थाहरूले आ-आफ्नो तरिका र मान्यता प्रयोग गरेर सार्वजनिक गरेका ती तथ्याङ्कहरूबीचको भिन्नता अचम्म लाग्ने भेटियो; जस्तै– प्रतिव्यक्ति दाउराको खपतमा ६७ गुणा फरक पाइयो भने वनविनाशका दरमा १ सय ५० गुणा फरक । थम्पसन र साथीहरू भन्दछन्– एउटा तथ्याङ्कका आधारमा अनुमान गर्ने हो भने बीस वर्षपछि हिमालय क्षेत्र पूरै मरुभूमिझैं हुने थियो भने अर्को तथ्याङ्कलाई आधार मान्ने हो भने जङ्गलैजङ्गलले पूर्ण ढाकिएको । अब प्रश्न उठ्छ कुन तथ्याङ्कलाई ठीक मान्ने र नीति-निर्माणमा प्रयोग गर्ने ?

तथ्य केलाई मान्ने ?

लेखकहरू भन्दछन्– यस्तो स्थितिमा विज्ञानसम्मत 'तथ्य के हो' भन्ने प्रश्न गरेर मात्रै पुग्दैन, समस्याको पहिचान र व्याख्या सामाजिक परिवेशले तय गर्ने हुँदा 'केलाई तथ्य मान्ने' भन्ने प्रश्न त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । थम्पसन र साथीहरूका अनुसार– समस्या एउटा मात्रै होइन, विभिन्न छन्, कुनै-कुनै व्याख्या त एक-अर्काको विमतमा र ठ्याक्कै उल्टो पनि । हरेकले आ-आफ्ना सन्दर्भ र परिवेशलाई स्थायित्व दिन्छन् र ठीक भन्दछन् । 'तथ्य यो हो' भन्ने व्याख्याको औचित्य ठीक होइन भन्ने तर्क प्रतिव्यक्ति दाउरा खपतदरबारे गरिएका अन्य अध्ययनले पुष्टि गरेका छन् भने वनविनाशले तल्लो क्षेत्र विहार, बङ्गाल र बङ्गलादेशमा बाढीप्रकोपका घटना बढेका छन् भन्ने विश्लेषण ठीक होइन भन्ने बाढीप्रकोपबारे ज्याक आइभ्स र ब्रुनो मेसरेली*, अनिल अग्रवाल र साथीहरू**, वन्दोपाध्याय र ज्ञवाली*** एवं थमस हफर र ब्रुनो मेसरेली**** का अध्ययनहरूले पुष्टि गरिसके । हालका अध्ययन-अनुसन्धानहरू विविध कारणबाट बाढीप्रकोप हुने र नेपालमा हुने वनविनाशले बङ्गलादेशमा बाढी आउनेछ भन्ने तर्क त दन्त्यकथाजस्तै हो भन्ने निर्क्योल प्रस्तुत गर्दछन् ।

थम्पसन र साथीहरूको अध्ययन संस्थागत बहुलताको सिद्धान्त वा कल्चरल थ्योरी नामक सामाजिक सिद्धान्तअघि बढाउन पनि सहयोगी भयो । प्रवर्तकहरूका अनुसार कल्चरल थ्योरीको बुँनीयाद फ्रान्सेली समाजशास्त्री एमिल डुर्कहाइमको सिद्धान्तमा टेक्दै स्वर्गीय मेरी डगलसले दरिलो पारिन् । इन्जिनियर, राजनीतिशास्त्री र समाजशास्त्रीहरू यो विधि प्रयोग गर्ने गर्दछन् वर्तमान विश्वले भोग्दै गरेका चुनौती केलाउन र विश्लेषण गर्न ।

* Ives, J. D. and Messerli, B., 1989: *The Himalayan Dilemma: Reconciling development and conservation*, The United Nations University and Routledge, London and New York.

** Agarwal, A. and Narain, S., 1991: *Floods, Flood plains and Environmental Myths, State of India's Environment A Citizens Report*, Centre For Science and Environment, New Delhi, India.

*** Bandyopadhyay, J. and Gyawali, D., 1994: The Himalaya-Ganga: Contending with Interlinkages in a Complex system, *Water Nepal* Vol. 4, No. 1, Nepal Water Conservation Foundation, Kathmandu.

**** Hofer, T. and Messerli, B., 2006: *Floods in Bangladesh: History, Dynamics and Rethinking the Role of the Himalayas*, United Nations University Press, Tokyo, Japan.

बेलायतमा छापिएको पुस्तकको यो संस्करण लामो समयसम्म नेपालका आमपाठकहरूसमक्ष उपलब्ध हुन सकेन । सन् २००७ मा काठमाडौंस्थित हिमाल बुक्सले प्रकाशित गर्‍यो, पुस्तकको दोस्रो संस्करण । पुस्तकको नयाँ संस्करणमा माइकल थम्पसन र दीपक ज्ञवालीद्वारा लिखित नयाँ खण्ड थपिएको छ । आफ्नो लेखमा थम्पसन र ज्ञवालीले सन् १९८६ पछिका पानी विज्ञानसम्मत थुप्रै पक्षलाई कल्चरल थ्योरी प्रयोग गरी केलाएका छन् ।

हिमाल र पहाडी भेगमा मात्र केन्द्रित भएको हुँदा पहिलो संस्करणले नेपालको तराईको वनविनाश एवं अन्य चुनौतीबारे खासै उल्लेख गरेको थिएन । नेपालको हिमाली र पहाडी भेग आधुनिक विकासयात्राको क्रममा ओझेलमा रहेको सत्य हो तापनि नेपालको सन्दर्भमा दक्षिणी भेग खास गरी तराईक्षेत्र र तराईवासीहरूको पहाडकेन्द्रित नेपाल राज्यव्यवस्थामा प्रतिनिधित्व हुन नपाएको पनि त्यत्ति नै सत्य । थम्पसन र साथीहरूले आफ्नो पहिलो संस्करणमा यस पक्षलाई हेरेका थिएनन् । नेपालको राजनीतिक परिदृश्यमा तराई आन्दोलन निकै अगाडि बढिसकेको सन्दर्भले अब नेपालको विश्लेषण गर्दा समग्रताको माग गर्दछ । पहाड र तराईलाई जलचक्रले जोड्दछ र तराईको सन्दर्भ पनि त्यत्तिकै जटिल छ र जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा यो अन्तर्सम्बन्ध पेचिलो बन्दै पनि ।

सन् १९८६ को संस्करणमा वनजङ्गलको स्थिति कस्तो होला भन्ने अनुमान प्रस्तुत छैन, लेखकहरूका तर्फबाट । हिजोआज नेपालको पहाडमा वनको अवस्था सुधिएको पाइएको छ । बहुल संस्थागत सिद्धान्त प्रयोग गर्दै थम्पसनले आफ्नो पछिल्लो विश्लेषणमा पहाडमा वनजङ्गल किन सुधियो भन्ने व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् ।* उनी भन्दछन्– सो हुनुमा तीन थरी सामाजिक व्यवहार स्पष्ट देखिन्छ : पहिलो वनक्षेत्र छुट्ट्याएर नियम-कानुन प्रयोग गर्ने नियन्त्रणमुखी विधि । दोस्रो, व्यक्तिले आफ्नो घरजग्गाको कान्ला/डिलमा डालेघाँस लगाएर पैदावरको प्रयोग गर्ने व्यक्तिवादी (वा स्वतन्त्रतावादी) बाटो र तेस्रो वनफँडानी रोक्ने आन्दोलनकारी वा गान्धीगिरी व्यवहार । महिलाहरूले रूखलाई अँगालेर 'चिपको'मा देखाएको व्यवहार थम्पसन उल्लेख गर्दछन् । यद्यपि यो पछिल्लो व्यवहार गढवालको पहाडी क्षेत्रमा आन्दोलनका रूपमा अघि बढ्यो, नेपालमा आएन । नेपालमा वनउपभोक्ता महासङ्घको तत्त्वावधानमा स्थानीय सामाजिक आन्दोलन क्रियाशील छ ।

बहुल संस्था सिद्धान्त

बहुल संस्था सिद्धान्तको अवधारणा र अनुभव संलग्न पछिल्लो पुस्तक *क्लम्जी इन्स्टिच्युसन फर ए कम्प्लेक्स वर्ल्ड : गभर्मेन्स, पोलिटिक्स एन्ड प्ल्युरल परसेप्सन्स* पनि माइकल थम्पसनकै सहभागितामा सम्पादित भएको हो । सन् २००८ मा प्रकाशित यस पुस्तकका अर्का सम्पादक हुन्– मार्को भेर्वे । पुस्तक क्योटो प्रोटोकल, नेदरल्यान्ड्समा सामाजिक विभेद रोक्ने कानुन, नेपाली जलविद्युत् विकास, चीनको आर्थिक सुधार प्रक्रियाको रसियालाई पाठ, सिटबेल्ट बाँध्ने कानुनको सीमितता, अमेरिकामा बन्दुक नियन्त्रण, हङ्गेरीको बाढीव्यवस्थापन, इन्टरनेटको डिजाइन र क्यालिफोर्नियामा पानीव्यवस्थापनजस्ता विविध विषयबारे बहुलेखकहरूले गरेका अन्तर्विषयगत विश्लेषणको सँगालो हो । सँगालोका लेखहरू स्पष्ट गर्दछन्– वर्तमान विश्वका राजनीतिक, आर्थिक वा जलवायु परिवर्तनका चुनौतीहरू समाधान गर्ने एउटै मात्र बाटो छैन । यस्तो स्थितिमा 'तथ्य के हो' भन्ने प्रश्नलाई 'तथ्य केलाई मान्ने' प्रश्नले प्रतिस्थापित गर्नुपर्दछ भन्ने थम्पसन, वारबर्टन र ह्याटलीले सन् १९८६ मा गरेको प्रस्ताव सही देखिन्छ, किनभने मूल्य र मान्यताको विविधता हुने हुँदा केका लागि तथ्य खोजिएका हुन् भन्ने प्रश्न महत्त्वपूर्ण बन्न पुग्दछ । साथै सामाजिक परिवेश र व्यवहार पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ, किनभने यी दुवैले चुनौतीको दायरा निर्धारण गर्दछन् । जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भले समस्याको पहिचान र समाधानको विविधतालाई पुष्टि गर्दछ ।

जलवायु परिवर्तन किन भयो वा किन भइरहेछ भन्ने प्रश्नको उत्तर तीन थरी सामाजिक परिवेश भिन्नाभिन्नै किसिमले दिन्छन् । एक थरी भन्दछन्– जनसङ्ख्या बढ्यो, फलस्वरूप स्रोतहरूको खपत पनि बढ्यो र जलवायु परिवर्तन हुन गयो । उनीहरूका अनुसार यसको समाधान नियन्त्रण गरेर हुन्छ : नियम, कानुनद्वारा । अर्को थरीका अनुसार– समस्या जनसङ्ख्या होइन । यस धारणाका अनुसार मूल्य ठीक नहुँदा समस्या देखिएको हो । सबै किसिमका नियन्त्रणलाई हटाएर मूल्यलाई स्वतन्त्र चलखेल गर्न छाडिदिएमा सबथोक ठीक हुन्छ, चिन्ता लिनै पर्दैन । वास्तवमा बजारले जनसङ्ख्यालाई मौकाको रूपमा लिन्छ । उदाहरणका लागि १ अर्ब जनसङ्ख्या भनेको १ अर्ब उपभोक्तासरह हुन् । भारतका पूर्वराष्ट्रपति अब्दुल कलामले आफ्ना पुस्तकहरूमा यस्तै दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् । तेस्रो विचारधाराका अनुसार जलवायु परिवर्तन सीमित तप्काद्वारा अनियन्त्रित र अति स्रोत खपत गरेका कारण भएको हो । निदानका लागि गान्धीले भनेजस्तै स्रोतको मीतव्ययी प्रयोग गर्नुपर्दछ । कल्चरल थ्योरीका अनुसार एक थरी परिदृश्य राख्नेहरूको कुनै रणनीति हुँदैन, ती न नियन्त्रण गर्नुपर्दछ भन्दछन्, न मूल्यको कुरा गर्दछन्, न गान्धीगिरी छान्दछन् । रणनीति बनाए भनेचाहिँ ती माथि उल्लेखित तीनमध्ये एक व्यवहार छान्न पुग्दछन् ।

> जलवायु परिवर्तन किन भयो वा किन भइरहेछ भन्ने प्रश्नको उत्तर तीन थरी सामाजिक परिवेश भिन्नाभिन्नै किसिमले दिन्छन् ।

*क्लम्जी इन्स्टिच्युसन*का लेखहरू बहुल संस्थागत अवधारणाद्वारा डोरिएका छन् । क्योटो प्रोटोकलसम्बन्धी विश्लेषण गर्दै सन् १९९७ मा सुरु भएको यो प्रावधान सफल छैन भन्ने तर्क गर्दछन्– मार्को भेर्वे । सफल हुन नसकेको अर्को कथा हो, साम्यवादबाट पुँजीवादको यात्रा सुरु गर्दा दलदलमा फसेको रसियाली अर्थप्रणाली र ठूला आयोजना निर्माण गरेर बिजुली निर्यात गरी नेपाललाई सिङ्गापुर बनाउने अवधारणा । डच सरकारले प्रस्ताव गरेको सामाजिक विभेद बिरोधी कानुन पनि सफल भएन । पुस्तकका अनुसार यी चारैवटा उदाहरण एक्लो बाटो लिएका वा हैकमी अवधारणाद्वारा निर्देशित भएका कारण दलदलमा फसे । यिनले अन्य सम्भावनालाई नकारे, स्वीकार गरेनन् ।

समावेशी इन्टरनेट

पुस्तकका अन्य लेखहरू कसरी विभिन्न धारणाले स्थान पाउँदा दलदलमा नफस्ने समाधान निस्क्यो भन्ने विवरण दिन्छन् । सफल उदाहरणहरूमा नियन्त्रण खोज्ने, स्वतन्त्र रहनुपर्दछ भन्ने र गान्धीगिरी व्यवहार प्रवर्तकहरूका दृष्टिकोण समावेश भएको देखिन्छ । इन्टरनेट वा वर्ल्डवाइड वेबको उदाहरण निकै सान्दर्भिक छ । टमी ट्रान्भिक र माइकल थम्पसन इन्टरनेट विकासको इतिहास खोतल्दै लेख्दछन्– सन् १९६० को दशकमा अमेरिकी रक्षासंयन्त्र पेन्टागन आफ्नो सञ्चारप्रणाली पूर्ण आणविक हमला भएमा ध्वस्त हुने जोखिमबारे चिन्तित हुन थाल्यो र हमला भएमा यस्ता प्रणालीलाई कसरी

* Thompson, M., 1995: Policy-making in the Face of Uncertainty: the Himalayas as Unknowns in *Water and the Quest for Sustainable Development in the Ganges Valley*, Edited by Chapman, G. P. and Thompson, M, Mansell Publishing Limited, London.

सुरक्षित राख्ने भन्नेबारे अनुसन्धान सुरु गरायो । अनुसन्धानकर्ताको सुझाव थियो– संवेदनशील सूचनाप्रणालीलाई माकुराको जालोजस्तो नियन्त्रणमुखी संरचना अर्थात् पेन्टागन बाहिर कार्यरत सन्जालमा वितरित गर्ने । यसो गर्दा जताततै हमला भएर प्वाल परे पनि सन्जाल रोकिँदैन । यसो गर्न सूचनाकेन्द्र वा एउटा वेबमा नगईकनै एउटा कम्प्युटरले अर्कोसित कुरा गर्न सक्ने विधि स्थापित गर्नुपर्ने भयो । इन्टरनेटका थुप्रै कथामध्ये यो सन् १९६९ को अक्टोबरमा सम्भव भयो । विश्लेषण गर्दै ट्रान्भिक र थम्पसन लेख्दछन्– इन्टरनेट वा वर्ल्डवाइड वेबको यात्रामा नियन्त्रणमुखी, स्वतन्त्रतावादी, गान्धीगिरी र केही गर्न सकिँदैन भन्ने सबै थरी दृष्टिकोण समाहित छन्, तसर्थ यो प्रविधि दलदलमा फसेको छैन, अर्थात् क्लम्जी संस्थाको रूपमा सञ्चालित छ । झन्डै १० वर्षअघि प्रस्तावित सूचना सुपर-मार्गहरू क्लम्जी संस्थाको हिसाबले हेर्दा कामै नलाग्ने भएको लेखकद्वय तर्क गर्दछन् । समावेशीको आवरण (इन्टरनेटको प्रयोगमा सहभागितामूलक बाटो, डिजिटल विभाजनको दूरी हटाउने) भए पनि ती प्रस्तावहरूले स्वतन्त्रतावादी र गान्धीगिरीका दृष्टिकोण समावेश गरेनन् । फलस्वरूप सफल भएनन् ।

समावेशी हुन नसक्दा कम्प्युटरसित जोडिएको प्रयोग असफल भएको घटना नेपालमा पनि घट्यो । विश्वमा कम्प्युटर विधि स्थापित भई प्रयोगमा आउन सुरु भएपछि सन् १९७० को दशकमा नेपालले राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्र स्थापनापश्चात् कम्प्युटर-प्रणाली सञ्चालन गऱ्यो । सन् १९८१ मा गरिएको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न पनि त्यो केन्द्र प्रयोग गरिएको थियो । सन् १९८० को दशकमा मिनी र डेस्कटप कम्प्युटरहरूको चुनौती थेग्न नसक्ने स्थितिमा पुगेको केन्द्रले आफ्नो अस्तित्व जोगाउन अन्तिम अस्त्रस्वरूप केन्द्रको स्वीकृति लिएर मात्र डेस्कटप कम्प्युटरको आयात गर्न पाउने प्रस्ताव पेश गऱ्यो जुन स्वतन्त्रतावादी र गान्धीगिरीहरूलाई स्वीकार्य थिएन । अन्ततोगत्वा सरकारी संरचनाअन्तर्गत कार्यरत सो केन्द्रको डेस्कटप र तत्पश्चात्को ल्यापटपको विश्वमा उपादेयता नरहेपछि बन्द गरियो । केन्द्र रहेको भवनमा हाल नेपाल सरकारको विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय रहेको छ ।

ट्रान्भिक र थम्पसन इन्टरनेट प्रविधिको अनुभवलाई तन्काउँदै ऊर्जाआपूर्ति गर्ने यस्तै सन्जालको परिकल्पना गर्दछन् । वर्तमान केन्द्रीकृत प्रणालीबाट विकेन्द्रीकृततर्फ जानु उपयुक्त हुने उनीहरूको प्रस्ताव छ । यसको प्रारूप सुरु भइसकेको देखिन्छ, प्रविधि उपलब्ध भइसके । परिवारहरूले आफ्नो छानाको पर्खालमा वायु ऊर्जाका पङ्खा र छतमा सौर्य ऊर्जाका लागि फोटो भोल्टेक प्यानल राख्न थालेका छन् । स्थानीय युटिलिटीबाट किन्नेभन्दा धेरै बिजुली युटिलिटीलाई बेच्ने क्रम पनि देखिँदैछ । बिजुलीआपूर्ति लिनेहरू (उदाहरणका लागि उपभोक्ता) चुस्त बन्न थालेपछि ऊर्जा सन्जाल पनि इन्टरनेटजस्तै बन्ने बाटोमा लाग्ने तर्क ट्रान्भिक र थम्पसन आफ्नो लेखको अन्त्यमा प्रस्तुत गर्दछन् ।

संवादले समाधान खोल्छ

पुस्तकहरूले गरेका तीनै थरीका परिदृश्यहरू : नियन्त्रणवादी, स्वतन्त्रतावादी र गान्धीगिरी आ-आफ्ना स्थानमा ठीक छन् तर एक्लै अपूरो । यीमध्ये एउटा मात्रै परिदृश्यको आधारमा व्याख्या, नीति-निर्माण गरेमा वा सार्वजनिक व्यवहार छनोट गरेमा अपेक्षाअनुरूप नीतिहरू सफल हुँदैनन् र भविष्यमा हामी छक्क पर्नुपर्ने स्थिति आउन सक्ने निर्क्योल पुस्तकहरू प्रस्तुत गर्दछन् ।

वर्तमान विश्वका समस्याहरूलाई एउटै बाटोले समाधान दिँदैन । तीनै थरी धारणालाई समावेश गर्न सके निरन्तर परिवर्तन भइरहने परिस्थितिसित जुध्न सहज हुने विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछन्, पुस्तकहरू ।

*अन्सर्टेन्टी अन ए हिमालयन स्केल*का दुई संस्करण तथा *क्लम्जी इन्स्टिच्युसन*ले सन् १९८० पछि देखा पर्दै गरेका विभिन्न सामाजिक चुनौतीहरू र तिनका समाधान कसरी अघि बढे भन्ने विवरण प्रस्तुत गर्दछन् । चुनौती सजिलै समाधान हुँदैनन् तापनि विभिन्न परिदृश्यबीच तार्किक संवाद हुनुपर्दछ भन्ने पुस्तकको निर्क्योलमा विमत रहनुपर्ने ठाउँ छैन । खुसीको कुरो के हो भने कल्चरल थ्योरी प्रतिपादनको जग नेपालको पहाडी भेगमा भइरहेको परिवर्तन बुझ्ने अनुसन्धान गर्दा पनि सुरु भएको थियो । प्राकृतिक स्रोत मात्रै होइन इन्टरनेटजस्ता आधुनिक प्रविधिको विकासको क्रम पनि यस विधिले प्रभावकारी ढङ्गबाट व्याख्या गर्दछ ।

cfhg bllft jfl;a6g 8L;ll:yt jN8 l/;f;; OlG:6Ro6df sfo/t 5g .
aarjand@gmail.com

पत्राचार :
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपाल
पाटनढोका, ललितपुर • पोस्ट बक्स नं. ३९७१, काठमाडौं • फोन नं. : ५५२८१११, ५५४२३५४
फ्याक्स : ९७७-१-५५२४८१६ • इमेल : iset@wlink.com.np

विविध पुस्तकहरुको समीक्षा गरी चौमासिक रुपमा मन्थन प्रकाशित हुन्छ । सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपालले यो प्रकाशित गर्दछ । "मन्थन" मा प्रस्तुत विचारहरु लेखक स्वयंका हुन्, तिनले संस्थाको, सम्पादक वा सहयोगीहरुका धारणा प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । कुनै पुस्तकको समीक्षात्मक विश्लेषण इच्छा गर्नुहुने पाठकहरुले समीक्षा लेख पठाउनुअगावै कृपया सम्पादन समितिका सदस्यहरुसित सम्पर्क गर्न अनुरोध गर्दछौं ।

संयोजन र सम्पादन
अजय दीक्षित

सह–सम्पादन
दीपक ज्ञवाली
मधुकर उपाध्या
अनिल पोखरेल

विशेष सहयोगी
टीकाराम शर्मा पौडेल
दीवराज राई
कन्चनमणि दीक्षित
नारायणश्री अधिकारी
शिव बिसंखे

सहयोगी
सरिता पोख्रेल

टाइप सेटिङ
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपाल

व्यवस्थापन
मायानाथ भट्टराई
डेकप्रसाद अधिकारी

वितरण सहयोगी
विष्णुकुमार श्रेष्ठ
डिल्लीप्रसाद बराल

फिल्म स्क्यानिङ
डिजी स्क्यान प्रि-प्रेस

मुद्रण
फरम्याट प्रिन्टिङ प्रेस प्रा.लि.

मूल्य रु. २५।-